

västerbotten●

1•09

I skuggan av 1809

INNEHÅLL

Västerbotten år 1809 THOMAS ROTH	2
Landshövding Strombergs berättelser KARIN HOLMGREN	12
Bönderna och kriget SIV REHN	20
Den ryska invasionen över Kvarken ÅKE SANDSTRÖM	32
Dödliga intermezzon med de ryska ockupanterna ROBERT ECKERYD	36
Det röda strecket BERTIL BONNS	48
Hur firar man 200 år av fred? PIA SJÖGREN	62
Nära notiser	69

I detta nummer ...

Årets första nummer av *Västerbotten* kretsar kring Märkesåret 1809. Överallt i landet och i länet uppmärksammas att det är 200 år sedan de sista krigshändelserna på svensk mark och den sexhundraåriga gemenskapen med det som numera är Finland upplöstes.

1:e intendenten vid Armémuseum, *Thomas Roth* inleder med en översikt över krigshändelserna i Europa då ett med Storbritannien allierat Sverige hamnade i konflikt med Frankrike och senare Ryssland.

Därefter skriver arkivare *Karin Holmgren* om statens högste ansvarige i länet, landshövding Stromberg och hans landshövdingeberättelser, en form av rapporter till staten.

FD *Siv Rehns* bidrag handlar om hur de västerbottniska bönderna tvingades ställa upp med både hästar och foder, trots att skördarna slagit fel.

Språkforskaren *Åke Sandström* har i mer än trettio år samlat in folkminnen på Holmön. Här återges några historier som berättats kring ryssarnas invasion i mars 1809.

Historikern *Robert Eckeryd* har genom rättegångsprotokoll belagt några av alla de historier om intermezzon mellan bönder och ryska soldater som fortfarande lever kvar i folkminnet.

Den österbottniske maritimhistorikern *Bertil Bonns* skriver i sin artikel om kontakterna över Kvarken långt före och efter 1809.

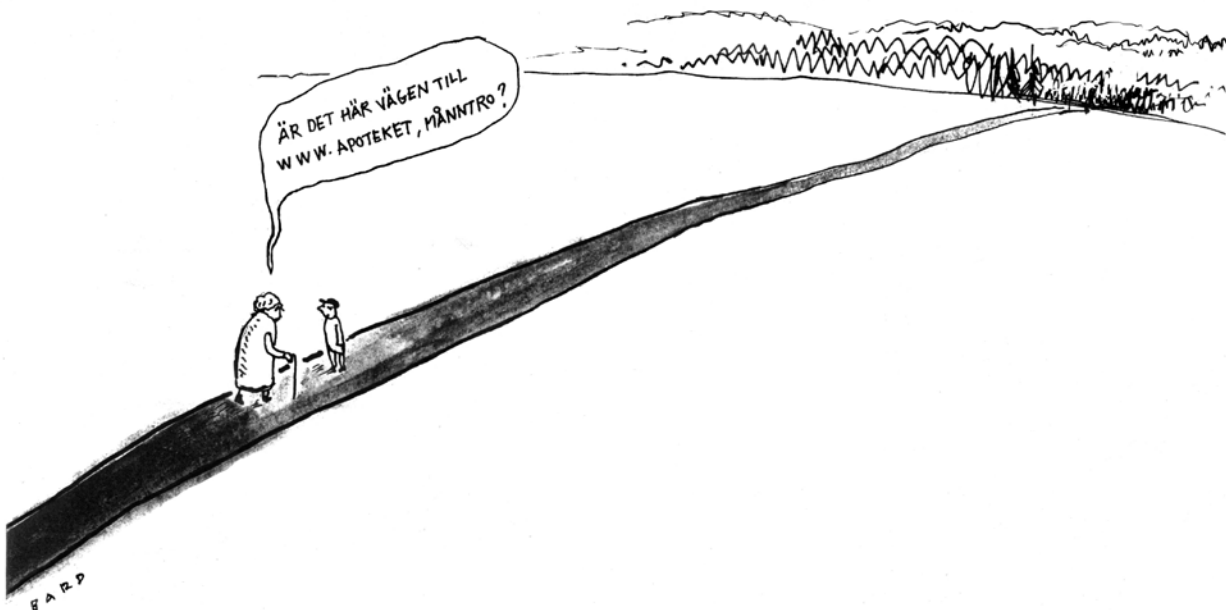
Slutligen diskuterar frilansjournalisten *Pia Sjögren* hur minnet av 1809 firas idag, med fredsmaskiner i skolan och ett av världens största reenactment i Sävar på årsdagen i augusti.

I *Nära notiser* berättar *Lars Lönnback* om de kvinnor och män från kusten som valde att bosätta sig i Gratianbygden efter kriget.

Västerbottens läns hembygdsförbund vill framföra ett varmt tack till Västerbottens läns landsting som genom att prenumerera till sina kliniker och mottagningar ger ett välkommet stöd till tidskriften *Västerbotten*.

Tidskriften *Västerbotten* – 40 år 2009!

Västerbotten 40 år!

I år är det 40 år sedan tidskriften *Västerbotten* började komma ut fyra gånger om året. Som årsbok har den funnits ända sedan 1920 – du håller just nu en del av årgång 90 i handen... I slutet av 1960-talet initierade Per-Uno Ågren tillsammans med Göran Carlsson en modernisering av tidskriften och en tätare utgivning. Motivet var att öka kontakterna mellan museet och den västerbottniska hembygdsrörelsen. *Västerbotten* räknas fortfarande som en medlemstidning och som sådan är den ett av de viktigaste redskapen i arbetet med att bevara och bruka de västerbottniska kulturarven. Den täta utgivningen gör den också unik i Museisverige.

Tiderna förändras och det gör förstås också *Västerbotten*. Bläddrar man i gamla nummer slås man av det idoga arbetet

bildtexten

med att spegla länets kulturhistoria i temanummer där inget synes redaktörerna främmande. Nya uppslag av *Västerbotten* åstadkoms hela tiden och det skall här avslöjas att redaktionen har en outtömlig källa av idéer att ösa ur. Trots allt handlar museets och hembygdsrörelsens uppdrag om samma sak – att skapa möten mellan människor, vare sig det sker över en tidskrift, i en utställning, ett berättarcafé eller på webben.

Vindelnfödde satirtecknaren Magnus Bard medverkar regelbundet på *Dagens Nyheter*s ledarsida med skarpa kommentarer kring samtida fenomen. Just nu är han aktuell i en separatutställning på BildMuseet i Umeå som pågår till 26 april. Teckningen heter "Nya Apoteket".

OLA KELLGREN

Västerbottens regementes uniformer. Ur Gillbergs uniformssamling, Krigsarkivet.

Västerbotten år 1809

THOMAS ROTH

Trots att krigshändelserna i Västerbotten 1809 utkämpades långt från Napoleonkrigens centrum, är det ändå viktigt att komma ihåg att dessa händelser var en del av samma stora skeende. Kriget 1808–09 var intimt förknippat med den långvariga konflikt som utspelade sig på kontinenten. Ända från utbrottet av revolutionskrigen i början av 1790-talet hade Europa och även andra delar av världen härjats av krig. Kortare fredsperioder hade visserligen förekommit, men dessa hade varit få. Olika konstellationer av allianser mot den franske kejsaren Napoleon och hans välde hade bildats och fallit samman till följd av hans segrar på slagfältet, men Storbritannien och Sverige hade hela tiden tillhört den självutnämnde kejsarens motståndare.

Det strategiska läget för Sverige försämrades dock drastiskt när Napoleon och den ryske kejsaren Alexander slutligen möttes på en flotta i floden Njemen vid staden Tilsit i dåvarande Ostpreussen (numera Sovetsk i den ryska enklaven Kaliningrad).

Vid mötet, som hölls i juli 1807, fattades en freds-uppgörelse som stadgade att om inte Storbritannien före den 1 september 1807 hade slutit fred med Frankrike, skulle Frankrike och Ryssland med gemensamma krafter tvinga de länder på den europeiska kontinenten som fortfarande handlade med britterna – det neutrala Danmark och britternas allierade Sverige och Portugal – att avbryta sin handel och förklara Storbritannien krig. Med denna uppgörelse var den

europeiska maktbalansen rubbad med ödesdiger verkan för Sverige.

Den omedelbara följden av uppgörelsen blev att Köpenhamn en knapp månad senare bombarderades av brittiska stridskrafter, eftersom britterna fruktade att den danska flottan skulle förena sig med den franska. Staden tvingades kapitulera och britterna förde bort de danska örlogsfartygen. Därmed tvingades Danmark–Norge i famnen på Napoleon och Sverige fick återigen en fiende både vid Öresund och den västra gränsen.

Sverige fortsatte att envist framhärda sin vänskap med Storbritannien och därmed hade tsaren fria händer att invadera Sveriges östra delar i februari 1808,

något som också hade varit ett av Rysslands huvudsyften med uppgörelsen.

Kriget i Finland

Den 1 februari hade generalen af Klercker som förde befälet över trupperna i Finland, blivit förvarnad av den svenske ambassadören i S:t Petersburg, von Stedingk, om det förestående anfallet. När ryssarna utan krigsförklaring på natten den 21 februari går över gränsen har man satt de svenska trupperna på krigsfot och mobiliserat 22 000 man, av vilka 8 000 ingår i besättningarna på fästningarna Sveaborg och Svartholm. Ryssarna anfaller med 25 000 man på två fronter, en

sydlig front nära kusten och en nordligare mot Savolax. Tanken med att anfalla vintertid var att det då skulle vara svårare för Sverige och Storbritannien att utnyttja övertaget till sjöss och svårare att föra över truppförstärkningar till Finland. Detta visar sig också bli fallet och läget förvärras ytterligare när Danmark den 14 mars förklarar krig mot Sverige. Nu hotas även rikets väst- och sydgräns.

Generalen Klingspor som övertagit kommandot från af Klercker, följer den svenska stridsplanen och retirerar i nordlig riktning. Tanken är att man ska locka fienden inåt landet för att hans förbindelse- och underhållsvägar ska bli uttänjda. Därefter ska man med

HENRY LUNDSTRÖM/SKELEFTEÅ MUSEUM

Akvarell av allmogemålaren Lars Larsson i Åbyn, Burträsk. Bilden är målad på ett skrin som finns i Skellefteå museums ägo och texten lyder: "Ryska och Swänska Anfallas i Krig uppå en brod".

hjälp av förstärkningar från Sverige gå till motangrepp med stöd från fästningarna och från skärgårdsflottan.

När den ryske generalen von Buxhoevden får klart för sig att svenskarna inte avser att försvara Tavastehus låter han en mindre avdelning förfölja den svenska huvudarmén, medan huvuddelen av de ryska trupperna breder ut sig i södra Finland. Den 22 mars rycker ryska trupper in i Åbo, säte för universitet, biskop, landshövding och hovrätt. I slutet av mars ockuperas Åland och sedan sänder Buxhoevden trupper norr över längs kustvägen.

Klingspor har under tiden retirerat mot norr undan en underlägsen rysk styrka, med målet att i Uleåborg förena sig med de trupper som retirerar från Savolax. I mitten av april utkämpas flera mindre strider där svenskarna avgår med segern, men reträtten fortsätter till trakten av Uleåborg. Där går man till motanfall och vinner striden vid Revolax den 27 april. Klingspor har nu vunnit en lokal överlägsenhet, men förmår inte att utnyttja läget. Dock sänds styrkor fram mot Savolax och mot mellersta Finland där man för ett framgångsrikt krig mot de ryska förbindelselinjerna.

Ett svårt slag drabbar de svenska styrkorna när generalen Cronstedt utan övertygande skäl kapitulerar på Sveaborg den 3 maj (Svartholm hade kapitulerat redan den 18 mars). Nästan 8 000 man hamnar i fångenskap och 94 fartyg ur skärgårdsflottan överlämnas till ryssarna. Därmed har den svenska stridsplanen fullständigt havererat.

Samtidigt inträffar dock några positiva händelser. Det försvarslösa Gotland hade invaderats av en rysk styrka i slutet av april, men redan den 14 maj landstiger en svensk styrka om 1 800 man på ön och tvingar snabbt de 1 600 ryssarna att kapitulera utan strid. Nästan samtidigt befriades Åland genom en folkresning.

I mitten av juni retirerar ryssarna söderut och svenskarna avancerar. De svenska trupperna vinner ett

antal mindre segrar, trots att olika landstigningsangrepp misslyckas. Den svenska sommaroffensiven når ner till Kristinestad vid kusten och till några mil norr om Tammerfors i inlandet. Buxhoevdens styrka, som har omfattat 34 000 man som mest, har i slutet av juli krympt ihop till 26 000. Han begär förstärkningar och erhåller ytterligare nästan 20 000 man. Mot dessa står drygt 16 000 svenskar. Även om läget är nästan statiskt vid fronterna i Värmland och Öresund sänds inga betydande förstärkningar till Finland. Till råga på allt ersätts den försiktige generalen Rajevski, som lett den ryska huvudstyrkan, med den yngre och mycket duglige generalen Kamenskij.

I augusti genomför norska förband om 1 000 man en mindre offensiv i riktning från Trondheim mot Östersund, men styrkan hejdas vid Järpen och drar sig tillbaka. Det är den enda krigshändelse som utspelar sig i Norrland under detta år. Vid Värmlandsgränsen utkämpas större strider, men inte heller där når man något väsentligt avgörande. Trupper som bättre skulle ha behövts i Finland binds dock såväl där som i Skåne.

Den 21 augusti började motgångarnas tid för den svenska armén i Finland, då Kamenskij sätter igång en andra offensiv. Flera strider utkämpas framgångsrikt, men den svenska huvudstyrkan tvingas likväl retirera undan hotet att bli avskurna. Även general Sandels brigad på den inre Savolaxfronten tvingas efter hand att dra sig tillbaka norrut. Vid slaget vid Jutas norr om Vasa den 13 september säkrar dock general von Döbeln reträttvägen norrut längs kusten och dagen efter vågar general Adlercreutz ta upp striden med den framryckande ryska huvudstyrkan vid Oravais. De svenska förbanden räknar 5 500 man, medan den ryska styrkan uppgår till cirka 7 000. Striden böljar fram och åter under dagen, men i skymningen tvingas de svenska trupperna retirera. Svenskarna har förlorat cirka 1 200 man, ryssarna sannolikt fler.

Läget i den svenska armén är nu miserabelt. Soldaterna går klädda i trasor och det råder brist på allt. När ryssarna så kommer med ett förslag om vapenstillstånd, tas det emot som en skänk från ovan och den 29 september ingås ett stillestånd i Lotheå. Ryssarna kräver att den svenska armén retirerar till ställningar 35 km norr om gamla Karleby och att Sandels slutligen drar sig tillbaka från Savolax, vilket också sker. På tsarens order säger von Buxhoevden upp avtalet och sätter sig i rörelse den 1 november och den svenska reträtten fortsätter under vidriga omständigheter. Den 20 november förenar sig Sandels brigad med huvudarmén. Klingspor har nu överlämnat befälet till Klercker, men det förändrar knappast läget. Moralen är låg och man saknar nästan alla förnödenheter, men även ryssarna har problem. Kamenskij tar därför tacksamt emot ett svenskt förslag om stillestånd. Förhandlingar inleds i byn Olkijoki och Kamenskij kräver att svenskarna ska kapitulera. Detta vägrar Adlercreutz och Kamenskij går då med på vapenvila om den svenska armén utrymmer Finland och drar sig bakom Kemi älv. Där går nämligen gränsen mellan Västerbotten och Österbotten. Konventionen i Olkijoki undertecknas den 19 november och den 13 december lämnar det sista svenska förbandet Österbotten. Armén går nu i vinterkvarter kring Kemi älv och Torneälven. Även ryssarna går i vinterkvarter, men tsaren är missbelåten med konventionen, Buxhoevden blir därför avsatt och efterträds av generalen von Knorring.

Kriget till sjöss

Vid krigets början disponerar Sverige elva linjeskepp och åtta fregatter. På den ryska sidan är en tredjedel av flottan uppruttad och en tredjedel befinner sig i Medelhavet. Den sista tredjedelen, nio linjeskepp och sju fregatter, är inte stark nog att ta upp kampen med den svenska flottan. Svenskarna bibehåller, med stöd av den

brittiska flottan, sjöherraväldet på Östersjön under hela kriget, men förmår inte utnyttja detta övertag fullt ut.

Kriget väster om Bottenhavet

Tsaren blir rasande när även von Knorring påtalar underhållsproblemen, men så småningom sätts de ryska trupperna på marsch. Planen är att anfalla Sverige på tre tåter. En styrka ska gå över isen från Åbo och erövra Åland, en ska gå över isen från Vasa mot Umeå och en över Kemi älv in i Västerbotten.

General Bagration inleder med att föra 17 000 man över isen mot Åland, där von Döbeln har tagit befälet. Den 14 mars når ryssarna fram till den åländska skärgården, men dagen innan har stora händelser utspelats i Stockholm. Några veckor tidigare har Västra armén i Värmland revolterat mot vad man anser vara kungens katastrofala sätt att leda kriget. Man har börjat marschera mot huvudstaden och för att hindra kungen att fly till det rojalistiska Skåne, arresteras han av bland andra general Adlercreutz på Stockholms slott morgonen den 13 mars. Kungens farbror hertig Karl blir riksföreståndare och en provisorisk regering tillsätts. Samma dag får von Döbeln besked om vad som skett och beslutar sig då för att försöka rädda sina trupper och försena en rysk framryckning. Han lyckas föra över trupperna till fastlandet och förhandlar fram ett stillestånd som innebär att svenskarna inte ska besätta Åland och att ryssarna ska lämna ön. Knorring tar emot erbjudandet men blir därför sedan avskedad av tsaren.

I Umeå utspelas händelser som motsvarar dem på Åland. Den 20 mars börjar ryssarna under generalen Barclay de Tollys sin marsch över isen mot Umeå och två dagar senare når man fram. Staden försvaras av generalmajor Cronstedt (släkting till Sveaborgs försvarare) som har 900 finska soldater i stridbart skick mot ryssarnas 3 000. Umeå överlämnas till ryssarna mot

Positionskarta över Norra Arméns fördelning. Krigsarkivet.

att de svenska trupperna får avtåga. När soldaterna ska hämta ut livsmedel inför avmarschen öppnas brännvinstunnor, tumult utbryter och Cronstedt tvingas be ryssarna om hjälp för att återställa ordningen. Detta är det enda kända tillfället under hela kriget då disciplinen brast inom de oerhört svårt pressade finska förbanden.

I det av von Döbeln förhandlade stilleståndet ingår att ryska trupper som eventuellt gått över Kvarken skall återgå till Finland. När meddelande om detta

kommer tågar ryssarna tillbaka över isen den 27 mars.

Den ryska framryckningen uppe i norr inleds den 23 mars. Den svenske befälhavaren generalmajor Gripenberg disponerar högst 2 000 stridsdugliga soldater, medan den ryske motståndaren är dubbelt så stark. Gripenberg är först inställd på att slåss, men kommer sedan fram till att situationen är ohållbar. Den 25 mars undertecknar han konventionen i Kalix och tre finska brigader lägger ner sina vapen. Den 31 mars lämnar de

sista större finska förbanden i svenska armén sina vapen och fanor till fienden i Kemi och vandrar hem. Sorgen är stor och våldsamma känsloutbrott förekommer.

Efter detta fortsätter den ryska framryckningen söderut och den 8 maj står täten vid Piteå och den 15 maj når man fram till Skellefteå. Där tvingas en svensk styrka om 800 man att kapitulera. Kärnan i det svenska försvaret i norr består nu av 5 000 man under general-löjtnant Wrede. Många av soldaterna är krigsovana rekryter. Ryssarna fortsätter sin framryckning mot Umeå, där stora förråd finns upplagda, men von Döbeln lyckas med hjälp av underhandlingar och stora ansträngningar att föra undan förråden innan ryssarna den 31 maj intar staden. Öreälven, fyra mil söder om Umeå, bildar nu gräns mellan de svenska och ryska styrkorna som nu har fått stora problem med sitt underhåll.

Sandels, som har klart för sig vilka stora problem ryssarna brottas med övertar nu befälet efter von Döbeln. Han beslutar sig för att gå till anfall och den 2 juli går svenskarna över Öreälven för att fortsätta framryckningen mot Hörnefors. I skymningen den 5 juli går ryssarna dock till motanfall och striden slutar med ett svenskt nederlag. Sandels retirerar till sin tidigare ställning.

Den 7 juli går normmännen över gränsen med 1 500 man i tre kolonner, med målet att förena sig med ryssarna i trakten söder om Umeå. Von Döbeln utnämns till befälhavare i området och han uppåddar Jämtlands trupper som uppgår till 1 200 man. Döbeln lyckas kringgå de dansk-norska styrkorna och hotar dem i ryggen. Detta resulterar i stilleståndet i Bleckåsen den 25 juli. Norrmännen retirerar därefter snabbt tillbaka över gränsen och den, mänskligt att döma, sista fientliga operationen på svenskt område från Norge har nått sitt slut.

Sävar och Ratan

Den 1 augusti får Kamenskij befälet över de ryska styrkorna i norra Sverige. Underhållsproblemen förvärras

emellertid och den svenska flottans överlägsenhet till sjöss förhindrar transporter sjövägen. Landet är fattigt och glesbefolkat och de ryska trupperna tvingas att hålla sig stilla. Den enda möjligheten för Kamenskij tycks vara att försöka marschera söderut för att proviantera.

Fredsförhandlingar mellan Sverige och Ryssland har inletts i Fredrikshamn under sommaren. Svensk chefsförhandlare är fältmarskalken von Stedingk, som skickligt lyckas företräda Sverige. I Stockholm förbereds samtidigt en expedition, modernt uttryckt ett amfibieföretag, mot trakten av Umeå. Under de pågående fredsförhandlingarna vill Ryssland, förutom Finland, också ha en del av Västerbotten och på svensk sida tror man sig kunna förbättra förhandlingspositionerna genom att slå Kamenskij styrka.

Planen är Kamenskij ska anfallas från två håll genom att generalen Wachtmeister med 7 500 man ska landstiga norr om Umeå och anfalla mot staden samtidigt som Wrede skall anfalla söderifrån med de trupper som redan finns där. Den 8 augusti avseglar en styrka under amiralen Pukes befäl med två linjeskepp, en fregatt, ett stort antal fartyg ur skärgårdsflottan samt transportfartyg med soldater. Man har klart för sig att trupperna utgör rikets sista slagkraftiga styrka och att den inte får riskeras i onödan. Av de svenska trupperna kommer cirka 1 200 man från de två regementena i Svenska Pommern, Sveriges sista besittning i Tyskland. Sammansättningen av förbanden blir därmed nästan klassisk eftersom de består av svensk-, finsk- och tyskspråkiga soldater.

Efter en framstående sjömansbragd, ingen har någonsin seglat med linjeskepp i dessa farvatten tidigare, kommer flottan fram till Ratan den 16 augusti. Hamnen, belägen 45 km norr om Umeå, är Västerbottens viktigaste. De svenska trupperna börjar gå iland nästa dag. Under tiden har Kamenskij tågat söderut från Umeå med 5 000 man. Ryssarna befinner sig nu i en

svår situation och riskerar att klämmas mellan två sköldar. Wachtmeister för fram sina trupper till kyrkbyn Sävar, 20 km norr om Umeå, men stannar där, istället för att fortsätta mot Umeå som planen föreskriver. Wrede rycker heller inte fram snabbt nog. Kamenskij beslutar sig då för att angripa den fiende som är farligast för honom och går norrut i ilmarscher. Kanonbarkasser ur skärgårdsflottan försöker hindra den ryska övergången av Umeälven men misslyckas och på morgonen den 19 augusti anfaller Kamenskij vid Sävar. Striden blir häftig och svenskarna bjuder starkt motstånd. Under eftermiddagen lyckas ryska styrkor gå över Sävarån söder om byn och Wachtmeister tror att hans ställning är hotad, trots att stora delar av hans trupper ännu inte har varit i strid. Den ryska flankstyrkan är inte särskilt stark, men Wachtmeister ger trots det order om återtåg mot Ratan. Där anfaller Kamenskij än en gång dagen därpå, men nu har svenskarna starkare artilleristöd, bland annat från skärgårdsflottans fartyg. Det ryska anfallet bryts och ryssarna drar sig bakåt. Den 22 augusti ilastas den svenska styrkan åter på sina fartyg. Man har då förlorat nästan 1 000 man i sårade och döda, medan de ryska förlusterna uppgår till minst 1 500. Den 23 augusti bestämmer sig Kamenskij sig för att ställningen trots allt är ohållbar och utrymmer Umeå.

Ryssarna drar sig tillbaka till Piteå och efter några små träffningar är striderna över även på denna front. Ett stillestånd ingås den 2 september på Frostkåge gästgivaregård, 19 km norr om Skellefteå. Villkoren är att ryssarna skall förläggas i Piteå och svenskarna i Umeå, men om de pågående fredsförhandlingarna i Fredrikshamn avbryts skall stilleståndet sägas upp.

Fredsförhandlingarna avbryts dock inte och den 17 september undertecknas freden i Fredrikshamn. Sverige avträder Finland och en del av Västerbotten från Kemi älv till Torneälven och Muonio älv. Sverige tving-

Karta över Affären vid Sävar i augusti 1809. Krigsarkivet.

as också delta i Napoleons handelsblockad mot Storbritannien, det så kallade kontinentalsystemet.

Det blir nu Döbelns öde att upplösa Norra armén. Söndagen den 8 oktober, en kulen och dyster dag, tar han avsked av trupperna utanför kyrkan i Umeå. På den ena sidan står svenska soldater som nu ska hemförlovas. De har nyligen fått nya uniformer. På den andra sidan står finnar som nu skall sändas hem eller

Carl-Gustaf Gillbergs berömda akvarell "Utsigt af Affairen vid Ratan" är samtida. Gillberg deltog själv i kriget 1808–09. Här skildrar han på ett livfullt sätt händelserna vid Ratan 20 augusti 1809. I hamnen ligger de svenska barkasser som med sina kanoner besköt ryssarna, på väg att anfalla ner mot stranden. I förgrunden ett svenskt batteri och till höger på höjden syns Rataskäret. Kungliga biblioteket.

värvas på nytt. De bär slitna, lappade uniformer och flera av dem är invalider med ombundna lemmar. Döbeln står på en flakvagn, iförd den gråa blodbestänkta överrock han burit under hela kriget. Sitt avskedstal avslutar han på följande sätt:

Finnar! Bröder! Kunde dessa ord beseglas med blodstårar från mina ögon, skulle de strömma – och varje droppe försäkra Er om min vörndnad, min vänskap!

Det nya Norden

Den 6 juni 1809 hade Karl XIII insatts som regent sedan Gustav IV Adolf formellt blivit avsatt. Som tron-

följare valdes först den danske prinsen Kristian August, i Sverige kallad Karl August, men sedan han avlidit av ett slaganfall inträdde den före dette franske marskalcken Jean Baptiste Bernadotte 1810 på scenen. Till historiens mer svårslagbara ironier hör att denne man våren 1808 fört befälet över en spansk-fransk armékår på Själland, med uppgiften att angripa Skåne tillsammans med danskarna. Om detta hade kunnat genomföras kan man verkligen fråga sig vad följderna blivit.

Den svenska politiken blir nu ett närmande till Ryssland mot Napoleon och efter dennes katastrofala marsch mot Moskva 1812, går Sverige med i en koalition mot den franske kejsaren. Karl Johan får befälet

över den allierade Nordarmén och svenska trupper deltar i fälttåget mot Napoleon, där denne lider ett förkrossande nederlag vid Leipzig i oktober 1813.

Därefter angrips Danmark som tvingas sluta fred i Kiel i början av 1814 och avstå från Norge. Norrmännen vill inte gå med på detta utan förklarar sig självständiga men tvingas efter ett kort fälttåg sommaren 1814 ingå i en personalunion med Sverige.

För att gå tillbaka i tiden skedde viktiga politiska händelser i finska Borgå i slutet av mars 1809. Då mötte kejsar Alexander I de finska ständerna och denna lantdag markerar den ryska erövringen av den del av Sverige som tillhört riket sedan 1300-talets början. Kejsaren mottog de finska ständernas tro- och huldhetsed, trots att någon fred ännu inte var sluten, mot att finländarna fick behålla sin religion och sina svenska lagar. Att detta kunde genomföras berodde på att ryssarna nu behärskade hela Finland och att den konung som ständerna tidigare svurit sin trohet, alltså Gustav IV Adolf, hade blivit avsatt. De finska ständerna var därmed lösta från sin ed.

När Napoleon slutligen besegrats vid Waterloo sommaren 1815 och fredskongressen i Wien avslutats, ser Norden ut på ett helt annat sätt än tidigare – i stället för två nationer finns det nu fyra nya riken.

Norge är självständig nation, fri från dansk överhöghet och visserligen i personalunion med Sverige men med egen författning, regering och riksdag. Även krigsmakten är fristående från Sverige och det är egentligen bara monarken och utrikespolitiken som är gemensam.

Finland, som tidigare endast varit ett geografiskt begrepp i likhet med Norrland eller Gotland, existerar nu som en ny nation. Landet är ett storhertigdöme inom det ryska imperiet, men har egen religion, egen lagstiftning och egen ständsriksdag. Det svenska språket fortsätter att vara det officiella förvaltningspråket ännu i nästan hundra år. Ända till mitten av 1930-ta-

let bär Finlands lagbok titeln Svea rikes lag som den tillämpas i Finland. De inre förändringarna är faktiskt så få och små att man kan tala om ett "Parallellsverige" fram till början av 1900-talet.

Danmark har förminskats drastiskt genom förlusten av Norge och gjort stadsbankrutt. Dessutom har vissa tyska besittningar gått förlorade och landet framstår allt mer som en nationalstat.

Sverige, slutligen, är inte heller samma rike som innan 1808. En tredjedel av landets yta och en fjärdedel av dess befolkning har gått förlorad, en ny dynasti är på väg att bestiga tronen och landet har fått en helt ny författning. Den sista svenska besittningen på kontinenten har också försvunnit i och med att Svenska Pommern, under svensk överhöghet sedan 1648, avståtts till Preussen. Därmed har också det sista minnet av det svenska stormaktsväldet suddats ut.

Tänk om...

Hade det då kunnat gå annorlunda? Vad hade hänt om Sveaborg inte hade kapitulerat, om man i tid skickat förstärkningar från trupperna i Värmland och Skåne till Finland och om överlägsenheten till sjöss utnyttjats för underhållstransporter på ett bättre sätt? Vad hade hänt om jägmästare Greif inte lyckats gripa kung Gustav Adolf på slottets inre borggård och därmed hindrat honom från att söka skydd i högvakten? Om Finland hade fortsatt att vara en del av Sverige, hade det då blivit inbördeskrig 1917 och hade Finland blivit angripen av Sovjetunionen 1939? Det är naturligtvis omöjligt att svara på, men om man hävdar att Sverige och Norden genom händelserna 1808–09 fick sina "naturliga gränser", så har man gjort sig skyldig till ett gravt ohistoriskt tänkande.

[illegible]

Let. 2
Proclamation

Sitt Öfverskott förskott:
 Hans Majestet Kejsaren
 i Ryssland, har tillåtits
 Troppen hit inrycka, blott de
 för, at Munda på en bade för
 Ryssland och öfrige fredslätt
 samt behändig Fred, och der-
 igenom förnya Eder förnya
 Wänskap med Ryssland.
 Ett berrt hertskt besvär
 till Vårt förhållande emot
 Eder, och i den Hängärde
 Vissejelse som illand Mått
 nu herskar. Om Eder
 Regering, antager ett annat
 System, hvilket blott kan
 hindra fortfarandet af detta
 för Eder så olyckliga Kri-
 get. Vi återwändar freden,
 och med den samma, ligow
 och Eder lycksalighet.
 Men i annat fall kommer
 Et annu at Långt Kriget
 utbryter. Härutaf kommer
 Et finna at Eder Regering
 blott genom detta medel
 kan befrydda at Eder
 den så onskade Freden.
 Men gifwen Eder tillkänna
 at andamålet med vårt
 framtagande intet är,
 at eröfra öfrige, vi
 som fast är, blott för
 at återställa lugn och

Landshövding Strombergs berättelser

Skrivelser till Kungl. Maj:t 1808–1809

KARIN HOLMGREN

Pehr Adam Stromberg var länets ledande man under krigsåren 1808–09. Som kungens företrädare och på samma gång folkets talesman hade landshövdingen av Västerbotten en viktig roll som förmedlare av de händelser som drabbade länet. Stromberg har med sina skrivelser till Kungl. Maj:t lämnat efter sig gripande ögonblicksskildringar.

Landshövdingen var skyldig att hålla sitt överhuvud, konungen, informerad om vad som försiggick i länet och man kan tänka sig att det på Stockholms slott under dessa krigstider gavs extra uppmärksamhet åt Västerbottens landshövdings berättelser från krigets centrum. Brev från Västerbotten som färdades snabbast sjövägen tog ofta tio dagar, ibland mer, innan de nådde Kungens skrivbord.

I den här artikeln presenteras ett urval av de rapporter som lämnade Västerbotten skrivna av landshövdingen P.A. Stromberg.

Utgångsläge vintern 1808

Sverige ligger sedan årets början i krig, det råder tumult i Finland och stora delar av Europa men striderna har ännu inte nått Sverige. I Västerbotten är det bekymmersamma tider. Efter 1807 års svåra torka är avsaknaden av säd och hö högst kännbar. Likväl vet

man ännu inte om att den kommande sommaren 1808 ska bli minst lika svår, om inte värre, att man ska nödgas slakta en 1/3 av sin boskap och därutöver tvingas skicka sina söner in i en osäker framtid som soldater.

16 mars 1808

Sedan den svenska staten år 1800 återigen släppt husbehovsbränningen lös, bränns det nu brännvin i så gott som var stuga. En betydande del av säden försvinner i tillverkningen och då föregående års dåliga skördar resulterat i brist på spannmål ber Landshövding Stromberg Kungl. Maj:t. utlysa ett förbud mot brännvinstillverkning. Han menar att spannmålet i detta läge bör tjäna ett nyttigare syfte som utfodring av den finska armén. Landshövdingen har på egen hand utan att få gehör för sin önskan genom en kungörelse försökt få befolkningen att avstå från brännvinstillverkningen.

Landshövdingarna och centralmakten

Landets indelning i län och upprättandet av länsstyrelser 1634 innebar en ny statsförvaltning. Som överhuvud för varje län tillsattes en landshövding som under sig hade en stab av medhjälpare. Landshövdingen fungerade som statsledningens regionala företrädare och hade i uppgift att förankra de centralt tagna besluten bland länsborna. Landshövdingen företrädde centralmakten gentemot befolkningen i första hand och inte tvärt om, men han hade också uppgiften som länsbefolkningens befordrare hos de styrande. Han fick så en medlande roll som skulle se till att minska besvärslagorna hos Kungl. Maj:t samtidigt som han skulle hålla sina undersåtar nöjda och verka för att de fick betalt för sina tjänster och slapp onödigt lidande.

Under den ryska ockupationen förblev den lokala förvaltningen vid sina poster och skötte förvaltningens uppgifter i vanlig ordning.

Begreppet Kungl. Maj:t avser regent eller dess förmyndarregering.

30 mars 1808

Efter viss avvaktan har nu order gått ut till rotehållarna i länet om att sätta upp vargering och samla ihop reservtrupper. Stromberg befarar dock att man på grund av länets vidsträckta område och den rådande folkbristen kan få vänta till april månads slut innan man fått ihop tillräckligt med folk.

13 maj 1808

Landshövdingen ber att på grund av sjukdom få undslippa den befallning han med det senaste brevet från kungen fick om att genast bege sig till länets östra del för att där finnas till förfogande för finska armén.

Att en mig åkommen svår sjukdom med feber och mattighet /.../ betagit mig all förmåga att för närvarande kunna företaga någon resa; hvarföre jag underdånigst anhåller att Eders Kongl. Maj:t tackes i nåder tillåta mig fördröja dermed till dess jag hunnit något återvinna hälsa och krafter dertill.

Stromberg låter samtidigt försäkra att omständigheterna på andra sidan Kvarnen inte längre är akuta då finska armén tvingat den ryska armén att retirera.

9 augusti 1808

Landshövding Stromberg beskriver svårigheterna i att få allmogen att delta i lantvärdet:

Sedan /.../ alla nödige anstalter fogade, samt officerare upprest till norra delen af länet för att derstädes börja emottaga de til landtvärdet utsedde ynglingar, har den högst oförmodade omständigheten inträffat, att större delen deraf /.../, ej allenast försummat att på utsatt dag och ställe sig infinna, utan äfven sedermera undanhållit sig så, att oaktadt allt kronobetjenings bemödande, de saknade icke inom dessa så vidsträckta socknar kunnat anträffas /.../. Fäder och husbönder sökt alla möjliga undflygter för att derigenom befria de antecknade i synnerhet under föregifvande att de icke utan deras biträde förmådde sköta sina hemman /.../.

Som andra ursäkter uppges nyligen ingånget giftermål, nyköpt hemmansdel och fel och lyten som skulle göra dem odugliga till krigstjänst. För att råda bot på problemet har Stromberg infört ett vite för den som försöker undslippa och tänker dessutom själv

/.../företaga en resa genom landet, och /.../ söka tillrättaföra de möjeligen missledde.

Under hösten 1808 anländer till Umeå nära 1 000 ryska krigsfångar i behov av vård. Trycket på stadens sjuk-

inrättningar är redan stort och man inrättar nya temporära sjukhus på både Röbbäck och Backen. Umeå var vid den här tiden en stad med cirka 1 000 invånare och ryssarnas ankomst fördubblade antalet, något småstaden Umeå fick svårt att hantera.

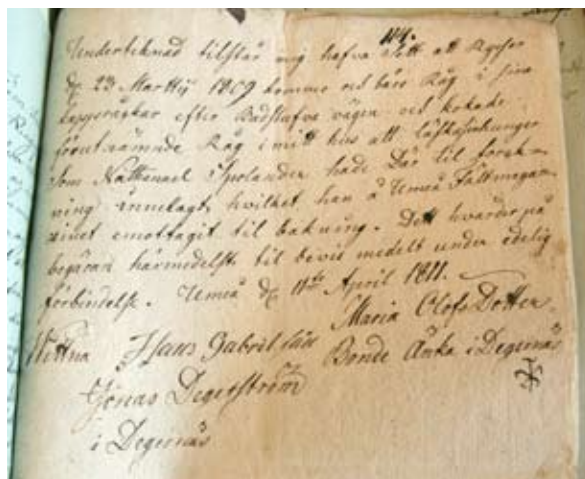
18 september 1808

Landshövding Stromberg berättar i sitt brev att de ryska fångarna under en månads tid åtnjutit underhåll och bevakning. Ett sjukhus har inrättats för 600 man

men som nu mera är så vid värkställigheten utvidgat, att hit redan ankommit 2 000 man, utom 3 å 400 sjuka, som ligga i skärgården på ankomne fartyg, de där för felande wind ej kunnat upkomma, och ännu flera torde förväntas. I följe häraf och då jag under min nyligen fulländade resa igenom länet fått erfara att största delen af hemmansbrukare, i anseende til en långvarig torka och inträffade nattfroster, erhållit en ganska svag sädesskörden, så att liten eller ingen tillgång på spannemål här kan vara att påräkna, har jag varit föranlåten att hos Eder Kongl. Maj:ts Höglofl. Krigsdepartement requirera spannmål, och andre proviant persedlar som icke kunna anskaffas /.../.

På grund av bristen på proviant hemställer Stromberg om att de nyligen ankomna 840 ryska fångarna ska flyttas till Västernorrlands län "hvarst ymnigare tillgång på födan finns." Krigsdepartementet bifaller landshövdingens önskan.

Utöver rapporter om några utlänningsars vistelse i länet, marschrutters utstakande och om en pågående strid i Piteå om borgmästarposten så är det relativt tyst från länets styrande under vintern 1808/1809. Inte förrän sista dagarna i mars kommer det plötsligt ett livstecken från landshövding Stromberg. Denna gång kommer han med illavarslande nyheter. Den rys-

Vittnesmål av Maria Olofsdotter i Degernäs om att ryssar den 23 mars 1809 bestulit Nathanael Spolander i samma by på det spannmål han tidigare hämtat från Umeå fältmagasin. Krigsarkivet.

ka armén har tagit sig över Kvarken och intagit ett illa förberett Umeå.

23 mars 1809

Allernådigaste rapport!

Hos Eders Kongl. Höghet får jag i underdånighet anmäla den för denna Orts inbyggare och trogne undersåtare, lika så kraftigt som oförmodat inträffade svåra händelse, att befinna sig i fiendens våld – sedan den med en öfverlägsen styrka, bestående efter de underrättelser man hittills kunnat erhålla, af omkring 7 å 8 000 man, ifrån Wasa hit ankommit öfver Quarken och efter några förlustaffairer, så väl vid Holmöhn, som här närmare staden föranlät Befählhafvaren öfver de här förlagde trouper generalmajoren, commendeuren och riddaren Grefve Cronstedt att ingå en convention hvarigenom staden

och denna landsort räddades ifrån ett annars hotande svårare öde.

I den brydsamma ställning hvaruti jag mig således befinner är min enda tröst, att härigenom inför Eders Kongl. Höghet nedlägga min underdåniga försäkran det jag, så länge blodet röres i mina ådrar, skattar för min högsta sällhet, att med djupaste wördnad, nit och tillgifvenhet för Eder Kongl. Höghet uppfylla de mig åliggande undersåtelige skyldigheter och embetspligter.

Wasterbottens Landscancellie i Ume d. 23 mars 1809

P.A. Stromberg

Några dagar senare skriver landshövding Stromberg på nytt och berättar vad som sig tilldragit sedan den ryska arméns inbrott i staden.

30 mars 1809

Den ingångna konventionen innebar att den i Umeå med omnejd förlagda 4:e brigaden av finska armén, kl 4 på eftermiddagen den 22 mars skulle lämna staden och länet och bereda plats åt den ryska armén. Den svenske generalen Cronstedt hade då beordrat insamling av proviant till den lämnande brigaden men orden ignorerades, i staden rådde:

willervalla /.../ en del af stadens invånare tillupit i samma afsigt och börjat taga åt sig samt bortbära och avhämta, hvad af spannmål och proviant åtkommas kunde.

Han fortsätter:

Under vistandet härstädes, hafva de här i staden förlagde ryska trupper, förhållit sig mera ordentligt, än til förmodandes war, så att endast af några få

Umeå den 11de November 1808
Nils Petter Johansson
M. G. Giska

Nils Petter Johansson i Västerhiske har fått ersättning för det murningsarbete han utfört å sjukhuset på Backen. Krigsarkivet.

huswärdar anförts mindre betydliga klagomål /.../. Men däremot har, oaktadt generalernas [de ryska] gifna löften och utfärdade stränga ordres, ifrån flere byar både uti denna och Bygdeå sockn, inkommit klagoskrifter öfver föröfvade wäldsamheter, i synnerhet af kossacker, som borttagit allmogens hästar samt andre kreatur, spannmålsfoder, klädespersedlar, husgeråd och penningar m.m. /.../ som jag yrkat måtte efter löfte betalas /.../. Den ifrån ägarna inkomne ansökning om ersättning, överlemnade jag till General liutenanten Barclej som sade sig vilja öfversätta den på ryska, för att framdeles befrämja de lidandes åstundan om ersättning.

Bilagat Stromberg brev medföljer en översatt kungörelse, författad av den ryske generallöjtnanten Barclej de Tolly:

Innevånare i Wästerbotn. Ifrån proclamation som jag eder kungjort, kunnen ni se att Hans Majestät Kejsaren /.../ behagat mig med en betydlig styrka hvilken i desse dagar till Wästerbotn på åtskilliga ställen sig församla, har icke utsändt för att göra eröfringar /.../ hvilket är Hans längtan samt önskan med en så skattbar nation. Om att denne Freden, hvilken den vänskapligaste förhållande mellan båda nationerne skulle på det nogaste och varaktigaste fastknytas. /.../ dett depender altså endast åt eder regering att med honom ingå i underhandling och vi räcker varannan handen som vänner.

Ryssarnas vistelse i Umeå blir denna gång kortvarig. Endast efter tre dygn kommer order om att den ryska armén ska återvända till Finland. Stromberg vittnar i sitt brev om stölder längs med vägen:

Enligt flere efter Ryska trouppernas bortgång inlupne tilförlitelige berättelser skall ett större antal af eder kongl majts undersåtar /.../ blifvit blottade på lifvets nödvändigaste behofver.

19 maj 1809

Knappt har man efter återtåget hunnit andas ut förrän nya rapporter når Umeå med besked att ryska trupper är på intågande norrifrån, och en oro uppstår över det faktum att man återigen kan tvingas lämna ifrån sig de knappa och nu så väl behövda proviantmagasinen i staden.

/.../ och nu, då ryska troupper beklageligen hota, att andra gången hit intränga, sedan de redan avancerat på 8 å 9 mil nära staden, har det warit för mig högst bekymmersamt att finna, det under afsigt att rädda proviant tilgången för fienden.

Stromberg ber om att inte mer än nödvändigt spannmål och proviant ska tas till truppernas underhåll samt att så fort öppet vatten tillåter sända proviant "till dem som sakna bröd och äro i fara att af svält förgås." Han skriver också om de många hemmansägare i länet som mist sina hästar "som antingen störtat under transporterne, eller blifvit borttagne af ryssar, eller ock äro så utkörde, att de icke kunne begagnas."

Sommaren 1809 står tre stora och för kriget avgörande slag på västerbottnisk mark. Från landshövding Stromberg hörs ingenting förrän det senare av dem, slaget i Ratan den 20 augusti, gett en för svenskarna lyckosam utgång och på samma gång avslutat kriget. Den ryska armén utrymmer Umeå den 23 augusti och drar sig norrut. Dagen därpå är Umeå återigen besatt av svenska trupper.

24 aug 1809

Sedan Eder Kongl: Maj:ts troupper nu ankommit till södra stranden af Umeå elf, samt till någon del börjat besätta staden och norra landet, hvarigenom communication söderut blifvit öpnad, skyndar jag aflemna aller underdånigaste raport om hvad som här sig tilldragit, samt om landets tillstånd, så vidt

*det ännu kunnat komma till min kännedom,
medan all postgång norrut varit under ryssarnes
vistande här afbruten.*

Stromberg berättar så om de order som under belägringen av Umeå givits av de ryska generalerna. Order, vilken den första Stromberg själv säger sig ha avstyrt, utgick till länets lantmätare att upprätta situationskartor där samtliga farbara vägar skulle utmärkas, svenska fartyg i färd med att landstiga längs kusten skulle anmälas och allmogen förväntades bidra med proviant och klädespersedlar till den ryska armén. Då framkomsten över Umeälven ansågs alltför besvärlig gavs det order om insamlande av timmer och manskap för brobygge. När inte nog med material kunnat framskaffas till den utsatta tiden övergick man till att utse vissa hus som till ändamålet skulle användes. Turligt nog lyckades stadens byggnader, frånsett en gammal bod, räddas från yxan i sista stund.

General Kamenskij utfärdade den 1 augusti en allmän kungörelse där han kallade in manskap och material för byggandet av kanonslupar. I lön utbetalades 1 rubel per dag och man. Inte enbart länets invånare fick lämna ifrån sig egendomar och dagsverken utan även dess landshövding tvingades avstå både från egna och den svenska kronans tillhörigheter.

Ryske generalen Alexejeff skriver i ett brev till landshövdingen: "Eders högvälborn åligger aflämna åt mig all egendom som svenska kronan tillhör, som kronans kassor, charta, papper, proviant etc. med ett ord, alt hvad kronan äger." Till allmogen lämnar han denna kungörelse:

*Proclamation till svenska folket,
Omständigheterna hafva tvungit, och tvingar ännu
de tappra ryssarne att besöka Sverrige under tiden
som det för Sverrige så olyckliga kriget påstår har
jag låtit vara mig en herlig plikt, att göra krigstheatern
dräglig, för alla deruti intet deltagande åboer*

*/.../. Jag repeterar mitt gifna löfte om lif och
egendoms säkerhet, af alla de fredliga åboer, hvilka
fullfölja mina moderata och nödvändiga requisitioner.
/.../ Jag önskar, att då när vi efter fredan
lämnar detta landet, att kunna lämna en oförgätelig
ihågkomst om mitt befordrande af edert lugn
och säkerhet.*

Stromberg försäkrar att han, i de fall han kunnat, med alla medel försökt lindra konsekvenserna av "inkräcktarens ofta med hot förklarade vilja." Bland länets invånare råder vid krigets slut stor brist på utsäde "större delen måste lifnära sig med barkbröd och andre sådana födoämnen", man saknar nödige dragare, åkrar har blivit nedtrampade och ängar uppbetade. Landshövdingen vill uppmana de som klarat sig lite bättre att dela med sig till de värst drabbade.

21 september 1809

Skelefteå berättas nu vara befriat från ryssarnas grepp. Landshövding Stromberg ger en bild av krigets konsekvenser, hö och furagebristen är påtaglig, många bönder har förlorat boskap, särskilt hårt utsatta har de boende längs landvägen varit. Byar närbelägna där slag utkämpats har sönderskjutits och blivit plundrade på mat, kläder och pengar.

*/.../ tillståndet är således högst beklagligt, och
sådant, att då allmogen nu öfver ett år, icke haft
tillfälle arbeta på några binäringar, eller framskaffa
de varor som från förra åren kunna vara i behåll,
hafssjöfisket äfven i det mästa varit hindrat af den
stränga bloquaden, dels derföre, att ryska befählet
under farhåga, att allmogen skulle meddela svenske
kryssare underrättelser om trouppernes ställning,
vägrat de vid kusten boende besöka sjön, och dels
derföre att /.../ salt icke kunnat transporteras från
städerna till de platser der fiskarna hafva sina
lägen, det jag icke föreser annat än värkelig nöd och*

*elände till den grad, att många torde få tillsätta
lifvet, om ej snar hjälp komma.*

De ryska trupperna lämnar Piteå den 1 november och korsar strax därefter den nya gränsen mot Finland. Såsom landshövdingen ovan beskriver är det ett sargat Västerbotten som lämnas därhän. En stor del av länets invånare är svårt drabbade och för många väntar åtskilliga år av arbete innan de är på fötter igen.

För Stromberg själv tar livet en oväntad vändning. Från att ha varit länets mäktigaste man hamnar han plötsligt, efter en historia med en från ryske generalen Kamenskij mottagen gåva, ute i kylan. Illvilliga röster skvallrar om att landshövdingen varit i maskopi med ryssen och Stromberg avskedas utan rättslig prövning under den officiella förevändningen att han var för gammal för sitt ämbete (han var dryga 60 år). Han förvisas från staden och tillbringar sina sista år som självförsörjande jordbrukare på gården Nydala. Måhända

behövdes en syndabock får den svidande förlusten av Finland och kanske låg Västerbottens landshövding nära till hands, då han, vilket framgår i breven, var en person som inte var rädd att göra sig obekvämt i rollen som allmogens talesman.

I den fortsatta korrespondensen med Kungl. Maj:t, vädjar Stromberg förgäves upprepade gånger om att hans fall ska prövas.

4 mars 1810

*Ehuru under Eders Kongl. Maj:ts milda och
rättvisa Regering ingen af dess embetsmän och
undersåtar böra befara at oförskyllt förlora Eders
Kungl. Maj:ts nådiga förtroende och blifva ohörde
dömde.*

Källor

Otryckta

Landshövdingen i Västerbottens läns skrivelser till Kungl. Maj:t.
Riksarkivet.
Krigen 1808, 1809, Norrland, förvaltning i allmänhet, volym 658.
Krigsarkivet.

Tryckta

Asker, B.: *Hur riket styrdes – Förvaltning, politik och arkiv 1520–1920*
(2007).
Schulman, H.: *Striden om Finland 1808–1809* (1909).
Steckzén, B.: *Umeå stads historia 1588–1888* (1981).
Vleugel, E.: "En misskänd Västerbottenshövding" *Västerbotten*
(1926).

Bönderna och kriget

Händelser i länets sydöstra del

SIV REHN

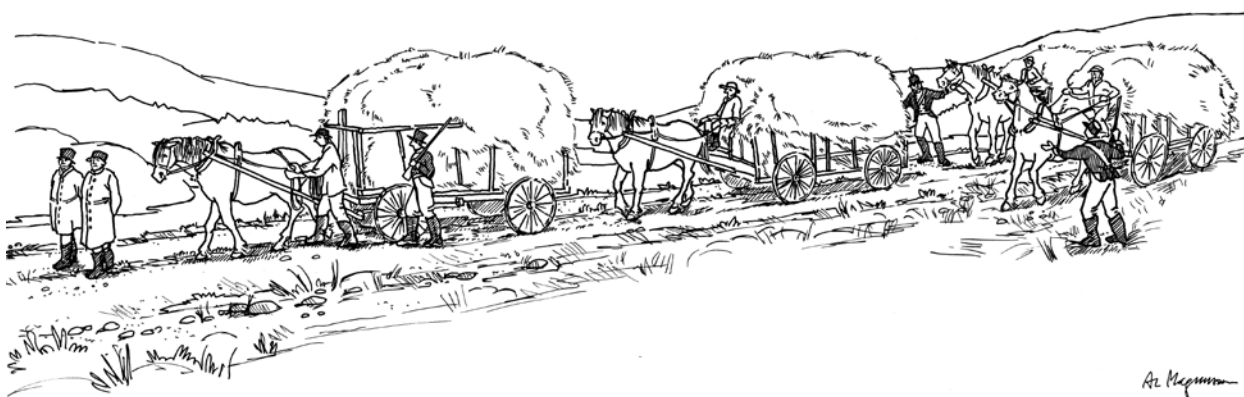
En ihållande torka under såväl 1807 som 1808 hade medfört en i det närmaste total missväxt i länet. Detta framgår av landshövdingensämbetets berättelse. Missväxten hade tvingat bönderna i byarna upp längs Umeälven att slakta delar av sin djurbesättning. Det var ett hårt slag för familjerna i trakten, då de flesta var helt beroende av jordbruket för sin försörjning. I byarna nordväst om Umeå, framförallt i Norrfors och Sörfors, kunde emellertid laxfisket något mildra nöden och bidra till familjernas försörjning.

Älven var viktig för bygden även som kraftkälla. Här hade bönderna sina kvarnar ofta sida vid sida med byns sågverk. Någon storskalig sågverksindustri var det ännu inte fråga om, men det fanns de som såg möjligheterna. Storbonden, tillika lantmätare, Johan Gabriel Håkansson i Kåddis lämnade redan vid sekelskiftet 1800 en första ansökan om en sågverksanläggning i Baggböleforsen, men det skulle dröja mer än tre decennier innan sågen kunde erbjuda arbete för ett större antal bönder i trakten.

Under seklets första decennium bestod byarna i älvdalen endast av åtta till tio gårdar och vägnätet var glest. Behovet av körbara vägar ökade emellertid så snart kriget var ett faktum. Allmänna landsvägen längs kusten var den viktigaste, men sockenvägarna upp genom inlandet nyttjades alltmer för olika typer av transporter. Vägen mot Lycksele hade relativt god kvalitet och att den var körbar upp till Degerfors kom

ryska trupper att utnyttja. Vännäsvägen däremot var endast farbar med häst och vagn fram till Brattby. Därifrån fanns en ridväg upp mot Vännäs. Även om man i byarna väster om staden hade ett svagt vägnät, så fanns här den enda fasta broförbindelsen över älven. Cirka en mil nordväst om staden, mellan byarna Norrfors och Sörfors, hade man redan år 1800 byggt en bro över älvfåran. Efter skador vid norra brofästet utfördes reparationer åren 1803–04, men så i slutet av maj 1809 kom en order om att bron skulle brännas.

En vecka innan de ryska förbanden marscherade in i Umeå verkställdes ordern. Den svenske befälhavaren von Döbeln hoppades därmed fördröja eller stoppa fientliga truppers vidare färd söderut. Men att förstöra bron hindrade inte fienden. Några dagar in i juni månad rekvirerade den ryske generalen Alexejeff timmer och beordrade arbetskraft till staden. En flottbro uppfördes över älven.

Länsman och dennes medhjälpare besöker en by för tvångsutmätning av hö.

En förutsättning för förflyttningar

Vägar och broar var en grundförutsättning för truppers förflyttning och för att transporter av proviant och furage (hästfoder) skulle fungera. Trossförband, som vi känner dem idag, fanns inte. Arméernas transportsystem var helt beroende av böndernas förmåga och vilja att skjutsa. Det var landshövdingen som hade ansvar för att organisera transporter inom och genom sitt län. Landshövding Stromberg – boende på Gran mellan Tvärån och Backens kyrka – hade den svåra uppgiften att samordna svenska och senare även ryska militära krav på länets bönder. Stromberg var klart medveten om att bönderna även hade egna behov av dragare för arbetet på gården.

Inte långt från residenset på Gran fanns det militära bostället Hedlunda som kom att bli samlingsplats för soldater och delar av den svenska officerskåren under krigsåren. Gården var fänriks- och senare majorsboställe belägen i en barrskogsduge på Ytterhiskeheden. Heden blev även ett sista vilorum för svårt sårade och sjuka soldater. En ny kyrkogård anlades intill lasarettsbyggnaden och på denna del av heden begravdes många soldater, samt även civila som dukat under för fältsjukan.

Kravet att lokalbefolkningen enligt 1791 års tågordning skulle bistå med skjuts, förnödenheter och inkvartering fick stora konsekvenser för bönderna i trakten. Mitt syfte är att skildra något av vad denna medborgerliga plikt innebar. Källmaterialet – hämtat ur protokoll för Umeå tingslags häradsrätt åren 1809, 1810 och 1811 – beskriver händelser som här är satta i sitt sammanhang med hjälp av litteratur och tidigare forskning i ämnet. Här har framförallt Hårdstedts arbeten (se litteraturförteckningen) varit viktiga. Häradsrättens protokoll omfattar händelser i byarna söder, norr och väster om Umeå stad. Medborgare från Röback, Teg och Sävar får sin sak prövad av rätten, men det är framförallt allmogen i byarna upp längs älvdalen som figurerar i handlingarna. Här hittar man bönder från Baggböle, Kåddis, Brännland och Norrfors samt även från Vännäs och Vännfors. Söder om älven står bönder från Klabböle och Sörfors inför rätten, men man kan även läsa om åtal riktade mot andra yrkesgrupper.

Bondens häst – ett villkor för krigföringen

Dåtidens militära organisation utgick alltså från att länets bönder skulle ha en transportförmåga som kunde nyttjas. Det svenska infanteriet hade inga egna hästar

och även kavalleriet behövde hästar för sin tross. Endast till de ammunitions-, medicinal- och jägarkärror som fanns i trossen hade förbanden egna dragare¹. Bönderna hade rätt att själva köra sina hästar de två till tre mil som man vanligtvis marscherade varje dag och följde man regelverket skulle var tredje dag innebära halt för vila. I pressade lägen kunde kolonnerna tvingas tillryggalägga upp till åtta eller nio mil om dagen – så kallad *marché forcé* – men även under sådana förhållanden stannade man upp när tid för söndagens gudstjänst nalkades.

Enligt en brevväxling mellan krigskommissionen och det svenska högkvarteret i Brahestad under maj månad 1808 hade man i norra Finland nyttjat de bönder och bondhästar som åtföljt armén ”till alla kriget tillhörande behov”.² Bönderna hade blivit avlönade ömsom med kontant ersättning, ömsom med proviant enligt stat. Nu fortsatte man att nyttja ”de ankomna och ankommande fohrbönderna” för transporter då det inte fanns några hästar ”till ombyte”. Bönderna hölls alltså kvar i krigsområdet och tvingades bli en del av trossen.³ Enligt Carl Johan Holm, pastor vid Savolaks regemente, nödgades man till och med avdela ett antal soldater som särskild trossvakt:

Trossvakten var ganska betydlig, emedan vi voro nödsakade att hålla vakt öfver alla skjutsbönder och hästar; ty bönderne, som redan skjutsat öfver 60 mil och utöfver två månader varit borta från sin hemvist, sökte alla möjligheter att med sina hästar rymma ifrån oss (Holm 1977, s 22).

Bönderna var hårt pressade även under krigsåret 1809 och nu krävdes att de skulle stödja förbanden med transporter under allt längre sträckor. Inledningsvis skjutsade bönderna endast inom den egna socknen men när bristen på proviant bland finska enheter förlagda i Torneå-Haparandaområdet blev akut, krävdes att bönderna skjutsade upp till femton mil med en

och samma häst. Dessutom kunde den bonde som rekvirerats för skjuts ha många mil från sin gård fram till den ort där transporten skulle påbörjas. För att något minska trycket på länets bönder beslutade landshövding Stromberg i början av mars detta år att endast 84 hästar varannan dag skulle avgå från Umeå kustlandsvägen norrut, i stället för de 400 per vecka som den svenska militära staben rekvirerat. Vidare beslutades att Umeå och Degerfors sockenmän skulle skjutsa till Gumboda gästgivargård, Bygdeås bönder till Daglösten och Löfvångers hemmansägare till Skellefteå. Bönderna i Burträsk skulle biträda de skjutsande från Bygdeå och Löfvånger.⁴

I häradsrättens protokoll finner man många exempel på vilka svårigheter bönderna ställdes inför och varför man inte alltid kunde eller ville bege sig ut på vägarna. När armén under krigsuppehållet i januari 1809 behövde hjälp att flytta beklädnadspersedlar från Backen till Umeå, kallades bönder från bland annat Röbbäck.⁵ Trots att det rörde sig om en förhållandevis kort vägsträcka så var det många som uteblev. Håkan Nathanaelsson, änkan Chatarina Andersdotter och Per Eriksson fanns bland dem som förklarade sin försummelse med hänvisning till allt merarbete som uppstått kring arméns sjukhus. Det var under denna period förlagt till Röbbäcks by och för dess räkning hade ”Röbbäcksborna varit med skjutsningar beständigt plågade och besvärade”.

Ytterligare ett antal bönder i samma by kallades vid detta tillfälle. Exempelvis hade bonden Jon Nathanaelsson uteblivit då han vid tidpunkten varit upptagen med snöplogning på landsvägen medan Johan Johnsson varit sjuk när transporten skulle genomföras.

Ett annat exempel som visar hur allmogen kunde reagera inför plikten att skjutsa återfinner man i rättsens noteringar om en transport hösten 1808.⁶ Kallelse hade gått ut till bönderna Pehr Samuelsson, Pehr

Hansson samt storbonden och lantmätaren Gabriel Håkansson, samtliga i Kåddis by. De hade blivit budade för att utföra en kronotransportskjuts den 24 september, men alla uteblev. Även bönder i grannbyn Brännland hade kallats till samma datum utan att ställa upp. Bönderna hänvisade under rättegången bland annat till egen sjukdom, dödsfall i familjen och avsaknad av häst. Lantmätare Håkansson uteblev utan att redovisa något skäl för sin frånvaro. Hade bönderna talat sig samman och kommit överens om att ignorera kallelsen? Möjligen prioriterade man arbetet hemma vid och höll det inte för troligt att försummelsen skulle tas upp i rätten.⁷

Hösten 1809, efter en period av hårda utskrivningar och transportskyldighet även för den ryska ockupationsmakten, var såväl bönder som dragare i det närmaste slutkörda. Möjligen började man trots allt nu se ett slut på eländet. Häradsrättens noteringar om händelser i augusti detta år ger information om en bonde vid namn Hans Jacobsson, boende i Påhlböle norr om Sävar, som vågade sig ut på vägarna trots att detta troligen var krigets mest intensiva månad. Jacobsson hade lånat häst och kärra av en granne i byn och begivit sig till staden, men vid återfärden blev han plundrad av "ryskt krigsfolk" och förlorade både häst och kärra.⁸

Ett liknande öde drabbade bonden Mats Ersson från Tavelsjö. Ersson deltog bland övriga bönder som transporterade trupp och materiel i samband med svenska arméns reträtt söderut och var på väg ner mot Hörnefors och Nordmaling "undan den påträngande kejserliga ryska armén".⁹ De fientliga trupperna hade då kommit så fort efter, uppgav Ersson i rätten, att de kommit ikapp honom och hans granne bonden Persson redan på Tegslandet, där ryssarna tagit Erssons häst. Kärran hade han däremot fått behålla. Den hade man senare tillsammans dragit från platsen och gömt undan i en tröskloge.

Även andra typer av transportfordon följde med eller stals av ryska trupper på väg genom Öster- och Västerbotten. Denna finska släde, eller *laitio* som den kallas, följde sannolikt med de ryska enheter som vårvintern 1809 tog den cirka sex km kortare vägen över Burträsk, via Kålaboda, ner mot Umeå. Släden finns i Kålaboda hembygdsmuseum.

Inte heller det ordinarie skjutssystemet skonades när trupper vid krigets olika skeenden böljade fram och åter genom länet. Gästgivaren i Sävar, Jonas Säfs-ten, förlorade vid två tillfällen alla sina hästar när trupp passerade byn. Första gången var i mars månad 1809 då ryska enheter, efter tåget över Kvarken, nådde Umeå. Den avdelning som bröt av mot norr tågade,

- 1 Hårdstedt (1995) s 10.
- 2 Promemoria 8 maj 1808. Krigshandlingar 1808–1809, vol 413.
- 3 Finns även beskrivet av Hårdstedt (2006) s 139.
- 4 Quennerstedt (1901) s 110 och Regné (1891) s 50.
- 5 Umeå tingslags häradsrätt 19 april 1811, § 332. A la:88.
- 6 Umeå tingslags häradsrätt 26 oktober 1809, nr 4 § 69. A la:85.
- 7 Regné (1891) s 66.
- 8 Umeå tingslags häradsrätt 10 maj 1810, § 266. Ala:86.
- 9 Umeå tingslags häradsrätt 2 maj 1810, nr 84. Ala:86.

efter strider på isen utanför Osnäs, till Täfteå.¹⁰ Då tog sig fotfolk och artilleri, kosacker till häst samt ett stort antal officerare och trosshästar upp mot kustlandsvägen och till Sävar och förde med sig de hästar som för tillfället fanns hemma på gästgivargården. Alternativt förlorade gästgivaren sina hästar i samband med ryska arméns återtåg en vecka senare, då sammanlagt cirka 120 hästar i socknen gick förlorade.¹¹ Även i maj månad samma år, i samband med den svensk-finska arméns reträtt söderut genom länet, tillgreps gästgivarens hästar men nu alltså av landets egna trupper. Säfsten fick inte tillbaka sina dragare förrän de ryska soldaterna i slutet av augusti – efter slagen i Sävar och Ratan – slutligen retirerade norrut.¹²

Livet under krigsåren i och kring staden

Skjutssystemet var speciellt viktigt under krigsåren då svenska militära staber nyttjade systemets hästar som kurirhästar. Alla störningar innebar problem i kommunikationerna mellan befäl på olika orter. När exempelvis vårfloden isolerade byar och gårdar längs kusten hade de bönder som stod i tur att sköta "hållet" vid gästgivargårdarna svårigheter att ta sig fram. Detta innebar att tillgången på kurirhästar råkade i olag och viktiga order och meddelanden fördröjdes.¹³ Utöver gästgiverierna längs kustlandsvägen fanns under krigsåren även ett håll/gästgiveri i Västerhiske by beläget intill landshövdingens residens på Gran.¹⁴

Människorna trängdes i staden och maten räckte inte till alla. Med stora grupper sjuka soldater, krigsfångar och främmande trupper hade invånarantalet i staden Umeå i det närmaste fyrdubblats och många levde periodvis på gränsen till svält. Då hästarna var än känsligare än människor för brist på mat tvingades man snart söka betesmarker långt utanför staden.

Efter endast några dagar i Umeå försommaren 1809 hade ockupationsmakten skaffat sig information om

Rådhuset i Umeå som under några sommarmånader krigsåret 1809 hyste det ryska högkvarteret. Här förhördes och misshandlades de båda männen Palm och Pimpström sedan de gripits, anklagade för dråp. Byggnaden förstördes i den stora stadsbranden år 1888.

NANCY BURSTRÖM/VÄSTERBOTTENS MUSEUMS FOTOARKIV

grannsocknen och den väg som förde till Degerfors kyrkby sex mil nordväst om staden. Den 4 juni anlände sammanlagt cirka 100 dragoner och kosacker samt ett 80-tal hästar till byn vid Vindelälven. Samma dag kunde förvånade bybor se främmande hästar ute på fält och ängar. Soldaterna slog läger i och kring kyrkbyn medan kyrkoherde Carl Sædenius upplät prästgården för skvadronens officerare.

Besöket har beskrivits av kyrkoherden i två skilda dokument men med olika tidsuppgifter.¹⁵ Sannolikt stannade de objudna gästerna emellertid endast fyra dagar innan order om uppbrott kom. Enligt den muntliga traditionen hade en av officerarna under vistelsen förälskat sig en ung kvinna boende i prästgården och försökte vid avfärden föra bort henne med våld. Berättelsen har senare nedtecknats av barnboksförfattaren Frida Åslund och publicerades på 1920-talet. Sanningshalten i denna berättelse är svår att bedöma, men Marthe Rosine – som den unga kvinnan hette – bodde

under dessa år enligt husförhörlängden i kyrkoherdens hem i Degerfors.¹⁶

Umeå en liten stad

Det var trångt i staden redan under det första krigsåret. Även om beläggningen vid fältsjukhusen minskade något under våren 1809 så innebar den ryska ockupationsmaktens invasion stor trängsel och intensiva aktiviteter framför allt i stadens centrala delar. Den ryske generalen Alexejeff, som under några sommar-månader krigsåret 1809 var befälhavare för de ryska styrkorna, tog den lägenhet i besittning som den svenske generalmajoren Cronstedt haft i "Forsellska huset". Samtidigt inrättade styrkorna sitt högkvarter i Rådhusets nedre våning där den svenska staben tidigare haft sina tjänsterum. Under Cronstedts tid hade lokalerna varit i uselt skick, då de soldater som ingått i vaktstyrkan varken haft ljus eller ved. Förmodligen hade stadens innevånare varit så betungade av alla inkvarteringar att man inte haft förmåga att även sörja för de egna soldaternas behov. Sannolikt använde sig de ryska officerarna av andra påtryckningsmedel för att tillgoda sina soldaters önskemål.¹⁷

Officerare, aktiva och sjuklediga, fanns inkvarterade runt om i staden. Medan de sjuka soldaterna inhystes i sjukhus på västra och östra kyrkbackarna, i kyrkstugorna i Hamnen och – som tidigare nämnts – i Röbbäcks by, så erhöll officerare rum i de centrala delarna av staden även under perioder av sjukdom.

Många av dem som dukade under på grund av skador eller sjukdom begravdes på den då nyanlagda begravningsplatsen intill lasarettet i den östra delen av Ytterhiskeheden. Enligt några dagboksblad skrivna av en präst som tjänstgjorde i staden under denna period – sannolikt komminister Erik Olof Häggbom – bestämde denne redan under oktober månad år 1808 var den nya begravningsplatsen skulle ligga.¹⁸ En må-

nad senare var prästen återigen "... upp till Heden till Nya Begravningsplatsen /och/ utviste grafvar för Lantvärns.karl". Den 2 december begravde prästen tolv lantvärnskarlar och samtidigt invigdes formellt den "Nya Begravningsplatsen vid Lasarettet". I den påföljande dagboksanteckningen uppger prästen inte längre antalet avlidna han begraver. Han skriver "Var på Lasarettshed. Och begrafd. Magl. Ståhlberg med flere".

Bönderna fick det inte lättare sedan "krigsteatern" flyttat till denna del av länet, snarare tvärtom. Informationsutbytet mellan officerare av olika grader innebar ett intensivt avsändande och emottagande av "expresser och Courirer", ett informationsutbyte som var helt beroende av tillgången till hästar.

Att få bönderna att ställa upp med sina dragare var alltså ett problem, och ju längre kriget led desto otåligare blev de skjutsande bönderna. Att tvingas vänta sedan man väl infunnit sig, inte bara någon eller några timmar utan ibland ett eller flera dygn, accepterades inte längre. Det blev allt vanligare att bonden helt sonika återvände hem utan att ha genomfört någon transport. Den svenske befälhavaren Cronstedt beslutade då att samla de budade på Teg och där ställa väntande ekipage under bevakning. Inte heller detta fungerade särskilt väl. Bönderna lämnade nämligen sina hästar och återvände själva hem, och man fick anlita kronobetjäningen för att sköta utfodringen av djuren.¹⁹

10 Rosén (1997) s 53.

11 Quennerstedt (1903) s 69.

12 Umeå tingslags häradsrätt 12 maj 1810, § 333, nr 211. Ala:86.

13 Quennerstedt (1903) s 74.

14 Lindahl (1955), s 57.

15 Quennerstedt 1903, s 214 och Regnér 1891, s 64.

16 Zingmark 1960, s 459.

17 Quennerstedt (1903) s 107, s 206.

18 Återgivna av Westerlund (1952).

19 Quennerstedt (1903) s 69.

Våren 1809, kort före den ryska invasionen, kunde man återigen se "hopar af surmulna bönder" på olika ställen i staden

... som med sina magra och utkörda hästar stodo och väntade på att i sin tur afgå med nya foror, säkerligen under tysta eller emellanåt högljudda förbannelser öfver allt vad krig heter (Quennerstedt 1903, s 127).

Commerce och festligheter pågick i och kring staden trots allt elände som kriget förde med sig. När löjtnant Amnorin, som inkvarterats på en bondgård i Röbäcks by, bjudit hem några vänner slutade det emellertid i rätten. Fänrik Bergensträhles överfall på bokhållare Thalin rubricerades som duellsbrott i domstolens protokoll.²⁰ Det var – som fänrik Ljunggren (1903) skriver i sin skildring av krigshändelserna – "lifligt" i staden.²¹

Fångar i svenskt och ryskt våld

Redan under krigets första månader anlände stora grupper ryska fångar till Umeå med omnejd. Den 23

maj uppger komminister Häggbom i sina dagboksanteckningar att 500 fångna ryssar passerade genom staden söderut. Ytterligare en transport om "flera hundra man" avgick den 31 maj och det var bönderna i trakten som stod för transporterna. Enligt en förteckning, återfunnen i Grisbacka byaskrin, skjutsade byamännen ryska fångar.²² Den 22 maj gick färden från Sävar till Ängersjö gästgivargård söder om staden. Även den 2 juni utfördes en liknande transport, då från Umeå norrut till Djäkneboda. Vid båda transporterna använde byamännen sig av tolv hästar per tillfälle.

Enligt Quennerstedt (1903) anlände inledningsvis 70 och kort därefter ytterligare 128 fångar till staden, men detta var förtrupper till långt större grupper.²³ De först anlända cirka 200 tillfångatagna männen blev kvar i staden men då det inte fanns någon trupp i Umeå som kunde sköta bevakningen väckte de nyanlända stor uppståndelse. Landshövding Stromberg uppmanade sergeanten Liljedahl, som följt med en av grupperna över från Finland, att tillsammans med sina soldater åta sig vakthållningen. Snart anslöt kaptenen

Försedda med "träd blockar" förs de båda männen Pimpström och Palm med den ryska kolonnen de dryga 20 milen upp till Piteå.

Hagberg som likaledes fört över en grupp fångar. Allt fler anlände och snart hade man 1 100 ryska fångar i staden. Det är oklart hur länge de blev kvar, men i takt med att antalet sårade och sjuka ökade tvingades man transportera fångar söderut.

Enligt komminister Häggboms anteckningar "avgick första marschen av ryssar söderut" den 5 oktober. Det var cirka 130 man och några dagar senare lämnade ytterligare 140 ryssar staden. Dessförinnan hade emellertid prästen haft några av dem i arbete. Den 29 augusti skriver han: "Hade 2 Ryssar uppå Husemyren som började skära ½ dag måste sluta för regn". Dagen därpå hade prästen fyra ryssar som skar råg och korn.

Påföljande söndag, den första söndagen i september, var en vanlig arbetsdag för den idogt arbetande prästmannen med predikan, absolution av en brottsling samt tre begravningar. Denna söndag fick dock en mindre vanlig avslutning. Prästen skriver: "... om aft. På Ryss dans".

Under vintern 1808–09 innebar krigsuppehållet att tillströmningen av antalet fångar upphörde. När så de ryska styrkorna drog ner genom länet i slutet av maj år 1809 ansåg den svenske befälhavaren det klokast att flytta de ryska fångarna och desertörerna några mil ut på landet. Man ville därmed undanröja den fara som skulle kunna uppstå om fienden hade kunnat påräkna understöd av ett stort antal fångar.²⁴

Under ockupationen sommaren 1809 kom de präster som tjänstgjorde runt om i länet, och hade information om ryska truppers förehavanden, att ställas inför svåra dilemman. Några valde att föra information vidare till den svenske befälhavaren. Så kunde kyrkoherde Sædenius i Degerfors, genom att lämna ryska officerare vilseledande och felaktiga uppgifter om vägnarnas beskaffenhet, biträda general Sandels och de svenska enheterna. Kyrkoherdens agerande hindrade sannolikt de fientliga trupperna att tränga ytterligare

in i landet. När prästen Pehr Wattrang i Umeå lämnade Sandels upplysningar om fienden, fick detta emellertid ödesdigra konsekvenser för den fosterlandsälskande prästens egen säkerhet och hälsa. I samband med de ryska truppers reträtt blev Wattrang plundrad, fängslad och under en kortare period medförd som fånge, en upplevelse som under lång tid kom att påverka hans hälsa.²⁵

Det fanns emellertid två män i ryskt våld som drabbades än hårdare när ryska förband utrymde staden och marscherade mot norr. En av männen kallade sig Axel Flinta, men hans riktiga namn var Axel Karlsson Pimpström, 27 år och gift samt indelt soldat vid rote nr 35 i Röbbäck. Den andre mannen var Simon Palm, tidigare lantvärnsskarl från Österbotten. Palm hade kommit med båttransport över Kvarken till sjukhuset i Umeå sedan han sårats i slaget vid Salmis. Båda männen hade varit i arbete i byn Klabböle, Pimpström hos en av sina rotebönder och Palm som dräng hos änkan Margareta på hennes gård, när de en söndag kort efter midsommar greps och fördes till den ryska högvakten i staden. Pimpström och Palm anklagades för mord på den ryske soldaten Kirid Semenoff, Sevskas regementet. Den ryske soldaten hade påträffats död – enligt rättens protokoll – liggande i ett kärr eller pöl på Klabböle bys marker.²⁶

Vid ankomsten till det ryska högkvarteret blev männen "illa hanterade och slagna". De uppgav att de var oskyldiga, men misshandlades vid upprepade tillfällen för att förmås erkänna dråpet. Länsman Rok-

20 Umeå tingslags häradsrätt 2 maj 1810, § 214. Ala:86.

21 Ljunggren (190) s 148.

22 Fahlgren (1970) s 502.

23 Quennerstedt (1903) s 37.

24 Quennerstedt (1903) s 137.

25 Gipe (1955) s 118.

26 Umeå tingslags häradsrätt 7 maj 1810, § 229. Ala:86.

ström försökte, på order av ryska officerare, utreda vad som inträffat och under utredningens gång fördes vid flera tillfällen ett antal "bönder och andra personer" från Klabböle och Sörfors byar in till högkvarteret. Man kunde emellertid inte fastställa vem eller vilka som förövat dräpet på den ryske soldaten.

Vid den ryska arméns reträtt i slutet av augusti fördes Pimpström och Palm gående "ehuru med träd blockar vid vardera benet fångslade" till Piteå, där männen – för att "undvika flera pinliga förhör" – avgav den bekännelse som det ryska befälet ville ha.

När Umeå tingslags häradsrätt tog upp målet för prövning var kriget slut och de ryska trupperna hade lämnat landet. Pimpström och Palm hade blivit kvar i länsfängelset i Piteå, men var nu transporterade ner till Umeå för att närvara vid rättens förhandlingar som inleddes första veckan i maj 1810. Målet hade förberetts av kronolänsman Rokström och två inom tingslaget verksamma länsmän, nämligen Per Johan Långström och Nils Burwall, hade tillfrågats. Ingen av dem kände emellertid till något vittne som kunde ge ytterligare information i ärendet. Både Pimpström och Palm uppgav "enträget" att de var oskyldiga trots att de efter den svåra marschen upp till Piteå uppgivit annorlunda.

Vice landshövdingen Pehr Adam Ekorn, under krigsåren stationerad i Torneå, hade tidigare skriftligen yttrat sig i målet, en inlaga som skulle komma att få avgörande betydelse. Ekorns memorial var daterat den 4 november 1809 och det lästes nu upp i rätten. Enligt Ekorn var de båda männens bekännelse, som den ryske generalen greve Kamenskij åberopat, framtvingsad under tortyr, vilket stred mot svensk lag. Då "...varken domare eller Befallningshavare må låta någon till bekännelse pinas och plågas" beslutade häradsrätten att "dessas redan nog misshandlade personer" genast skulle frigges.

Efter kriget

De ryska förbanden, som bland annat förde med sig de båda männen från Klabböle, nådde Piteå i månadsskiftet augusti/september. Stilleståndsavtalet skrevs under den 2 september och då stod hela den ryska hären i Piteå med förposter i Jävre. En vecka tidigare hade den sista sammandrabbningen mellan svenska och ryska soldater ägt rum. Den svenska fregatten Jarramas hade seglat in vid Pitsund med sex kanonslupar i syfte att angripa transporter på väg till Kamenskij's armé. Sex svenska och tretton ryska soldater stupade vid denna den sista sammandrabbningen på svensk mark.²⁷

De ryska enheterna fortsatte norrut. När fredsavtalet undertecknades den 17 september hade Kamenskij upprättat högkvarter i prostgården i Gammelstad, Luleå. Enligt fredsavtalet skulle samtliga ryska enheter ha lämnat landet den 11 november, men ännu den 13 denna månad hade man sett en grupp kosacker som uppehållit sig vid Haparanda by.²⁸

Samtidigt som de sista resterna av fientliga trupper lämnade landet hade man hösting vid häradsrätten i Umeå. Rätten, men även landshövdingeämbetet, försökte nu göra en översyn och sammanställning av de skador och förluster som drabbat bönderna i trakten. Man kände redan till att många som bodde nära kustlandsvägen hade fått sina åkrar nedtrampade och ladorna gapade tomma. Prästen J.A. Linder berättar i sina efterlämnade brev att det område som ryssarna kontrollerat "såg fasligt ut". Intill vägen söder om staden stod "ännu lemningar af läger, byggda af granris och bräder och täckta med näfver, som var tagen ifrån taken".²⁹

Gästgivargårdarna längs kusten hade farit illa. I Ängersjö var allt så förstört att man måste flytta gästgiveriet till en närbelägen by. Norr om Umeå var situationen likartad. I Rickleå gästgivargård var all inredning söderslagen eller bortförd och i Gumboda var det omöjligt att erhålla någon häst i det "tummel och virrvarr" som råd-

de. De bönder som hade sina gårdar intill vägen hade fått hästar och boskap bortförda och sina åkrar förstörda. Bonden gick även miste om redan inbärgat hö då det ofta användes av förbipasserande ryska trupper.

Enligt häradsrättens protokoll hade ett antal hömagasin plundrats i byarna runt staden.³⁰ Sjöförrådet ut-
anför Sävar tömdes på hö i samband med de ryska truppernas marsch över Kvarken. Som tidigare beskrivits förlorade troligen gästgivare Säfsten alla sina hästar vid samma tillfälle. Efter ersmäss i maj 1809, vid svenska arméns reträtt söderut, tillgreps så det hö som insamlats sedan föregående plundring. Något kvitto eller betalning hade inte lämnats, vilket bonden Anders Kriström "med finger å bok" kunde intyga. Det förråd som inrättats i Tafle hade rönt samma öde som förrådet i grannbyn Sävar.

Byarna söder och väster om staden uppvisade samma mönster. Bonden och nämndemannen Anders Andersson i Västerby uppgav under ed att den höbrist han råkat ut för berodde på det ryska krigsfolkets ankomst till staden. När Andersson, som hade sin gård intill Umeälven och allmänna landsvägen, fått sitt höförråd om nära 200 lispund plundrat, hade endast en obetydlig mängd lämnats kvar. Andersson hade upplyst ryssarna om att förrådet tillhörde honom vilket, enligt Andersson själv, förklarade varför i alla fall något lämnats för hans egna behov.

I Stöcksjö hade både svenska och ryska trupper tillgripit hö. Här hade emellertid det foder som svenska trupper lämnat kvar tagits av ryssarna. Även i Sörmjöle och i Brännland, väster om staden, hade hö försvunnit.

Enligt häradsrättens beräkningar skulle nu en avskrivning för sammanlagt 1 149 lispund hö (drygt nio och ett halvt ton) ske och noteringar om detta göras i kronoräkenskaperna.

Då många bönder stod i det närmaste utan foder för sina djur beslutades vid sockenstämman den 5 novem-

ber 1809 att ett antal byar i Umeå socken skulle undsätta de "af Fiendens härjande mera skadade byar". Beslutet sanktionerades av landshövdingen, men mötte kraftigt motstånd bland traktens bönder. För att kunna verkställa den beslutade åtgärden fick man tillgripa tvång.

Den 19 april 1810 begav sig kronolänsman Rokström – biträdd av nämndemannen Anders Andersson från Norrfors – till byarna Vännfors och Vännäs, som man fått i uppdrag att besöka för att hämta hö.³¹ Enligt en rapport från besöket hade här:

*den obehagliga händelsen" inträffat "att icke alenast hvar och en enskildt, sökt med upstudsighet undandraga sig fullgjörande" av denna plikt, utan "med Svordomar och hotelser samt någon äfven med Knytt Näfve under Länsmans näsa Tillsagt honom att ej försöka göra utmätning det han dyrt skulle få betala". Stämningen var så hotfull att länsman endast vågade utmäta cirka en fjärdedel av den mängd hö man kommit för att hämta. Man fick efter besöket i de båda byarna vända åter hem med i det närmaste tomma skrin-
dor. Men det var – enligt länsmannens rapport – inte brist på hö som var orsak till detta "ty med Vittnen skola vi styrka att de sade oss att för Pengar skulle vi få så mycket hö vi åstundade".³²*

Tre veckor senare stod bönderna Carl Andersson samt Måns Månsson och Johan Jonsson från Vännfors respektive Vännäs, inför rätten. De var kallade då de varit de mest "högljudda" under länsmannens besök. Bönderna hade – enligt rättens protokoll – förolämpat länsmannen

27 Regnér (1891) s 34 och Rosén (1997) s 88.

28 Rosén (1997) s 106.

29 Regnér (1891) s 47–50.

30 Umeå tingslags häradsrätt 6 november 1809, nr 85. Ala:85.

31 Umeå tingslags häradsrätt 8 maj 1810, s 247, nr 142–144. Ala:86.

32 Ibidem, nr 143.

Rokström och de dömdes nu att tillsammans böta tio daler silvermynt. Dessutom blev samtliga "alfvarsam-
ligen åtvarnade, att för ohörsamhet emot Konungens Be-
fallningshafvandes bud, sig noga till vara taga, så kärt
dem är att svårare ansvar framdeles undvika".³³

Avslutning

Det var med hjälp av böndernas hästar som i det när-
maste alla transporter genomfördes. Isförhållandena i
Bottenviken tillät under stora delar av kriget inte några
transporter till sjöss. Stromberg, länets landshövding, in-
såg snart att kraven på allmogen tidvis var helt orimliga,
vilket fick honom att söka olika kompromisslösningar.
Det var uppenbart att med en utsliten eller helt obruk-
bar häst hade bonden svårt att sköta sin gård. Våren
1809 blev hälften av åkrarna obesådda och på hösten
samma år hade många svårt att bärga gårdens hö och
säd.³⁴ När arméns behov av dragare fick till följd att
bondens och hans familj inte kunde försörja sig, slog
detta även mot de trupper som var beroende av lokalbe-
folkningen för att skaffa sig förnödenheter. Stromberg
befarade att hungersnöd kunde bryta ut om den svens-
ka armén inte gick mer varligt fram i sina krav på länets
bönder. Gav man inte befolkningen rimliga möjligheter
till överlevnad skulle transporter och leveranser av för-
nödenheter, enligt Stromberg, komma att upphöra.

Under sommarmånaderna krigsåret 1809, med tu-
sentals främmande soldater i staden, blev situationen
extrem. Bristen på mat tvingade soldater till drastiska
lösningar. Tolv ryska soldater som deserterade strax före
midsommar uppgav som skäl för sin övergång att den
ryska armén helt saknade proviant.³⁵ Frågan är om det
var hunger som även drev den ryske soldaten Kirid Se-
menoff att söka sig ut på landsbygden och Klabböle för
att hitta mat? En ensam rysk soldat som uppehöll sig
långt från egna styrkor var ytterst utsatt. Och Semenoff
hittades – som tidigare beskrivits – dödad.

Våren 1810 var Pimpström och Palm, som anklagats
och fängslats för dråpet, fria. Två år senare blev den
indelte soldaten Pimpström avskedad och fick lämna
sin rote, men han stannade kvar i Röbbäck. Pimpström
avled 1843, 71 år gammal. Enligt en anteckning i kyr-
koboken var han då fattig. Simon Palm (eller Palmlöf
som han troligen hette) återvände till Österbotten
och Oravais, där han avled i lungsot redan i april 1819,
endast 42 år gammal.³⁶

Av de ryska krigsfångar som fördes söderut genom
landet kom många att sysselsättas med kanalarbeten,
bland annat Göta kanal.³⁷ Grävningar påbörjades 1810
och slutfördes 22 år senare.

Efter kriget gjordes ansträngningar att ersätta bön-
derna för deras utlägg och förluster. Landshövdingen
skrev till Kungl Maj:t för att informera om befolk-
ningens svåra situation och utverka medel för under-
stöd. Häradsrätten ersatte de bönder som skjutsat un-
der krigsåren. Rättens protokoll från våren 1811, alltså
ett och ett halvt år efter krigsslutet, visar emellertid
hur svårt det var att nu reda ut vem som gjort vad, vil-
ka personer som hade rätt till ersättning och vilka
som skulle böta för utebliven skjuts.³⁸

33 Umeå tingslags häradsrätt 9 maj 1810, § 252, Afkunnat.

34 Regnér (1891) s 52.

35 Quennerstedt (1903) s 165.

36 Personutredningar genomförda av A Lundmark 080910, Demografiska
databasen, Jörn. Palmlöfs öde efter kriget enligt uppgifter förmedlade
av Eckeryd, medförfattare i denna tidskrift.

37 Hårdstedt (2006) s 347.

38 Umeå tingslags häradsrätt 19 april 1811, § 332 och nr 204 (bilaga).
Ala:88.

Otryckta källor

Krigsarkivet, Stockholm

Krigshandlingar 1808–1809, vol 413 (Ödmjuk promemoria daterad 8 maj 1808).

Riksarkivet, Stockholm

Kammarkollegiet, Kansliet, E IV:5 (1807 års berättelse).

Skrivelser till Kungl. Maj:t, Landshövdingen i Västerbottens län, vol 25 (skrivelse från landshövdingen daterad 17 februari 1810).

Landsarkivet i Härnösand

Umeå tingslags häradsrätt Ala:84–89 (1808–1811).

Forskningsarkivet, Umeå universitet

J. A. Linders minnen. Vol 1. Minnen från barn- och ungdomsåren 1783–1813.

Demografiska Databasen Umeå universitet (Jörn)

Personutredningar beträffande Pimpström och Palm (Palmlöf) utförd av Annica Lundmark, brev daterat 080910.

SVAR Riksarkivet Ramsele

Mikrokort Umeå tingslags häradsrätt Ala:84–89 (1808–1811).

Tryckta källor

Baggböle Käddis Brännland Klabböle. Inventering och bevarandeförslag. Kulturhistoriska undersökningar (1984).

Berg, Lars Otto: "Landshövding eller överste? De lokala civila myndigheterna och den indelta armén" *Meddelande från Krigsarkivet* XII (1989).

Björlin, G.: *Finska kriget 1808 och 1809* (1882).

Brattby Gubböle Norrfor's Sörfors Svallet. Inventering och bevarandeförslag. Kulturhistoriska undersökningar (1982).

Edvardsson, Ingemar Rack, ryss och rissla. En bok om slädar (1997).

Fahlgren, K.: *Skellefte sockens historia* (1956).

Fahlgren, Karl (red) *Umeå sockens historia* (1970).

Gipe, J.: *Burträsk: en sockenkrönika fram till omkring 1870* (1955).

Harnesk, B. & Taussi-Sjöberg, M. (red): *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige* (2001).

Holm, Carl Johan *Anteckningar öfver Fälttågen emot Ryssland åren 1808 och 1809* (1836, 1977).

Hårdstedt, M.: "Durchmarscher och kronoskjuts, Lokalbefolkningen och de militära transportproblemen under kriget 1808–09" *Militärhistorisk tidskrift* (1995).

Hårdstedt, M.: "Bondevän eller byråkrat? Landshövding Pehr Adam Stromberg och kriget 1808–09" i *Oknytt* (1–2/1998).

Hårdstedt, M.: "Kriget 1808–09 och svensk militärhistorisk forskning" i Hårdstedt, M. & Backman, G. (red): *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*.

Hårdstedt, M.: "I krigets tjänst – Det militära underhållet och det civila samhället i Västerbotten under kriget 1808–09" i Hårdstedt, M. & Backman, G. (red): *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning*.

Hårdstedt, M.: *Finska kriget 1808–1809* (2006).

Klingberg, G.: *Till gagn och nöje – svensk barnbok 400 år* (1991).

Lassila, M.: *Vägarna inom Västerbottens län. Kommunikationernas utveckling mot bakgrund av befolkning och näringsliv* (1972).

Lindahl, Israel "Beskrivning över Umeå socken år 1771" *Västerbotten* (1955).

Ljunggren, C. J.: *Skildring af Krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808–1809* (1903).

Lövgren, S.: *I Ofredens spår – Historieteckning och minnesmärken över finska kriget 1808–1809 i Västerbottens kustland* (1990).

Nordensvan, C. O.: *Finska kriget 1808–1809* (1898).

Polsa, V.: "Marscherande soldater och betalande bönder. Bondeståndet och durchmarscherna 1675–1791" *Meddelande 55 Armémuseum* (1995).

Ransjö, K.: "Vem var landshövdingen Pehr Adam Stromberg?" i *Oknytt* (3–4/1995).

Regné, P.B.: *Kriget och tillståndet i Vesterbotten 1809: jämte föregående historik öfver ryssarnes infall i Vesterbotten på 1700-talet* (1891).

Rehn, S.: *Gumboda Hed; den indelte soldaten, verksamheten och bygden* (2007).

Rosén, Bo: *Pehr Adam Stromberg, omstridd landshövding i Västerbottens län under finska kriget 1808–1809* (1997).

Steckzén, B.: *Övre Norrland i tidningarna åren 1740–1810* (1958).

Stormyr, H.: *Övre Norrlands historia. Del IV Tiden 1772–1810* (1974).

Vleugel, E.: "En misskänd Västerbottenshövding. Ett offer för avund och förtal" *Västerbotten* (1926).

Westerlund, E.: "Dagbok från 1808" *Västerbotten* (1952).

Quennerstedt, Axel *I Torneå och Umeå 1808–1809. Del I Torneå samt del II Umeå* (1901).

Zingmark, A.: *Spinnel-Annas släkt* (1960).

Åslund, F.: *Främlingsfolket i Degerfors. Historien om en revolutionsflyktig fransk familjs liv på västerbottens landsbygd* (1929).

Åslund, F.: *Könnick och andra pojkar. Berättelser från Norrland* (1939).

Den ryska invasionen över Kvarken

Muntliga traditioner på Holmön

ÅKE SANDSTRÖM

I vinterkriget 1809 var Holmöarna en viktig språngbräda för ryssarna i deras erövring av Umeå och det övriga Nordsverige. Holmön var redan då en ganska stor by med cirka 150 personer fördelade på tio bondgårdar och tre soldattorp. Sedan några år fanns i byn också ett kapell, "Helena Elisabeth", med begravningsplats.

Däremot fanns inte mycket till bebyggelse ute på Holmögadd. Invid kolfyren fanns en mindre fyrvaktarstuga och i en näraliggande vik fyrplatsens kolhus. På Bastugadden någon kilometer längre norrut hade holmöborna en övernattningsstuga, en så kallad fiskebastu.

Skäret Holmögadd blev ändå ryssarnas viktigaste etappmål vid deras välkända invasion över Kvarken den 21 mars 1809. Alla byggnaderna här använde soldaterna som bränsle när de efter sina umbäranden på isen äntligen nådde land. Många ryska soldater hann dock aldrig fram till brasorna utan frös ihjäl längs isleden, eller på land med endast ett kort stycke kvar till räddningen.

Bland holmöborna berättas ännu om ryssarnas intrång 1809. Här nedan återges ett urval sådana folkminnen upptecknade efter hemmansägarna Karl A. Holmberg (f. 1872) och Karl W. Edlund (f. 1909) samt efter barnmorskan Emma Tegström Johansson (f. 1853). Först några berättelser efter Karl W. Edlund:

Ryssarna gick över Österkvarkens is

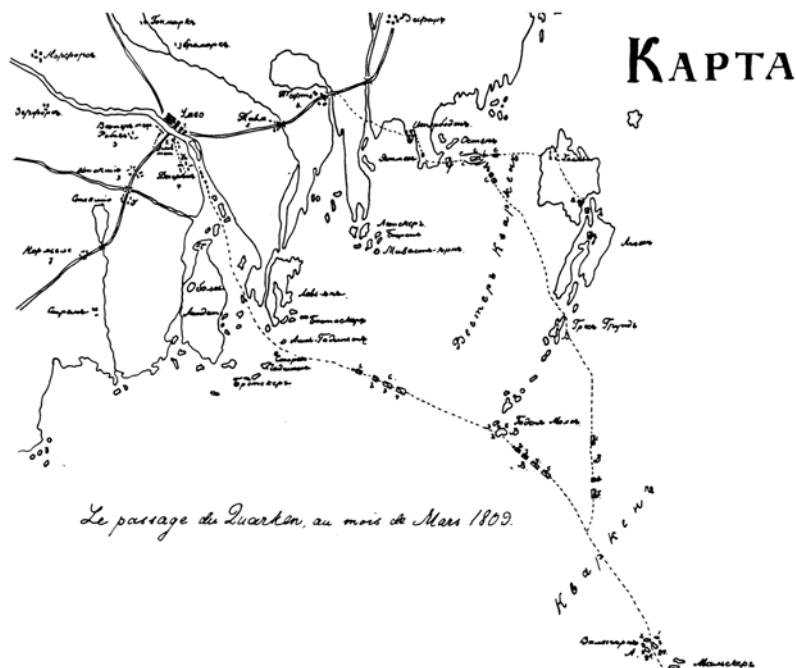
Då ryssarna kom och marscherade blev det ett svårt oväder, så dom måste övernatta på isen öster om Holmögadd. Svensken borde då ha passat på och dräpt varenda en, men han låg kvar i sänghalmen i stugorna tills ryssen kom och satte bajonetten i dörrposten.

Ryssar försökte skjuta en holmöbo

Det var tusentals ryssar som kom på isen från Björkö i Finland. En fiskare från Holmön – han kallades Ryss-Lars – var utsänd av byborna att spana, och han fick syn på ryssarna ute på isen. Först i ledet kom några soldater till häst. Lars tog då till flykten på skidor, men ryttarna hann ifatt honom och försökte skjuta ihjäl honom. Men den stränga kylan hade gjort att krutet inte tände, så Lars kom undan utan skott.

Ryss-Lars skjuter en ryss och tar sedan hans stövlar

Sedan Lars hade varskott holmöborna om ryssarna på Holmögadd, återvände han söderut igen, ned till Ängesön där han gömde sig i en fiskarstuga. Fiskeläget heter Halögern men stugan är riven sedan länge. Snart fick han höra ljudet av hästthovar, och då han spanade ut över isen såg han två ryttare närma

En rysk militär karta från mars 1809 visar i detalj hur den ryska invasionen genomfördes. Krigsarkivet.

sig. Han tog sikte på en av dem och fällde honom med ett välriktat skott. Och det var nog tur, för han hade bara ett skott i bössan. Den andra vände då tvärt och försvann söderut med tomhästen i hasorna.

Men Lars vågade inte lämna stugan så länge det var ljust utan väntade tills det börjat skymma. Då smög han sig fram till den stupade soldaten och såg att han hade nya läderstövlar på fötterna. Sådana skodon var något helt annat än Lars' egna säl-skinnskor. Men när han försökte dra stövlarna av benen på den døde, visade det sig att dom frusit fast. Då skar han resolut av benen vid knäskålarna och tog in paketen i stugvärmens och tinade upp dem vid spisen. Benpiporna med fötterna gömde han sedan under stugans golv, från utsidan.

När han så småningom återvände till byn med läderstövlar-na var han betydligt mer karl än han varit inför ryttarna där nere i Halögern. Han skröt om hur han tagit sikte på den som han tyckte hade de bästa stövlarna, och han sa att den døde ryssen nog varit en lika stor och bra karl som han själv, för stövlarna passade alldeles precis.

Fyrmästaren på Holmögadd retar en ryss

Det fanns ett jack i den gamla ytterdörren till fyrvaktarstugan på Holmögadd, efter – som det skall ha varit – en svärds klinga. Jacket ästadkoms av en rysk soldat under belägringen i mars 1809. Fyrmästaren skall då ha retat en ryss och smet sedan in i sitt hus just då han skulle bli stucken.

Skröner av det här slaget är sällan möjliga att belägga, men i Lars fall finns några hållhakar som styrker berättelsens kärna. Den skjutskicklige fiskaren blev nämligen efter sin bedrift något av en hjälte på Holmön, och han kallades i fortsättningen "Ryss-Lass(e)". Hans riktiga namn var Lars Österström och han var vid tillfället 24 år. Eftersom han i olika äldre handlingar sedan finns antecknad som "f.d. soldat" och "fyrvaktare", är det inte omöjligt att han var utsänd som spanare till Holmögd, av den lilla militärpostering som hade upprättats på Holmön dagarna före ryssarna invasion. En s.k. ryssgrav finns dessutom belagd nära den plats där den gamla fiskarstugan i Halögern en gång stod.

Ryska soldater anlände också till Holmö by, och där tog man in i gårdarna för natten. De allra flesta i byn hade då redan hunnit fly med sina hästar till fiskarstugor eller näraliggande byar på fastlandet. På Klemetsgården (även kallad "Karl Karls-gården", sedan "Holmbergs") fanns det dock folk kvar och där övernattade ett kompani i salen och befälet i kammaren. Detta var kanske inte så märkvärdigt, för gården var byns gästgiveri med plikt att ta emot gäster. Bonden Karl A. Holmberg har berättat om ryssbesöket för Nordiska museets utsände Sigurd Dahlbäck 1914:

Ryssarna anländer till byn

Inkräktarna tog in i byns gårdar för natten. Mina förfäder iakttog ryssarnas utschasade tillstånd efter tåget över Östra Kvarnen, och dom gjorde sig hemmastadda i salen på min gård. Man satt inpackade så många som golvytan rymde. Envar satt på ändan med knäna uppdragna, med en kamrat framför och en annan bakom på lika vis. Överkroppen höll de upp genom att från fyra håll vara inklämda mellan andra kroppar, och huvudena vilade på knäna. Det gick tydligen bra för ryssarna att sova i den ställningen.

Ryssarna laddade sina gevär

Ryssarna som övernattat på min gård laddade gevären innan dom begav sig iväg för att erövra Umeå. Farstugolvet och salsgolvet från den tiden är kvar, med alla märken efter ryssarnas

gevär. Det finns fortfarande märken i golvet efter gevärskolvarna, när dom efter att ha laddat gevären stötte ner krutet i bösspiporna.

Man vet, att många fler gårdar på Holmön än Klemetsgården fick besök av ryska soldater och deras befäl. I en gård blev ryssar hänvisade till bagarstugan, som dock var utkyld. Här litet om detta och fler berättelser efter Karl W. Edlund:

Psalmboken som väggrade brinna

På en gård inkvarterades en hop ryssar i bagarstugan, och där fick dom göra upp eld i bakugnen för att inte frysa på natten. Men man hittade inget papper att tända med. Till slut stal en av dom en psalmbok av gårdsfolket och rev ut några blad för att få fyr. Men hur han än försökte ville bladen inte brinna. Då tog han boken och doppade ned den i en tjärpyts, och försökte på nytt. Men bladen brann ändå inte! Den där psalmboken lär vara kvar på gården där det där hände, som ett minne.

Ryssarna visade vänlighet

En gammal gubbe hann inte undan ryssarna utan lämnades kvar ensam i gården, där sedan några officerare tog in. Men ryssarna lagade till en medicin av brännvin och sot och gav honom, och gubben blev frisk.

Det rådde god disciplin bland de ryska trupperna, för man var mån om öbornas välvilja. Därför vågade många öbor sig fram redan efter några timmar på flykt. Inga våldsdåd berättas det om, men en av soldaterna stal en get och blev sedan straffad av sina egna.

Om hur en rysk soldat stal en get

En rysk soldat smög sig in i fähuset hos en fattig fiskarfamilj och skar halsen av en get. Huvudet lät han sitta kvar i redet men kroppen gömde han i sänghalmen där han låg. Men dom fann snart igen geten och ryssen fick spö av befälet.

I övrigt lär ryssarna inte ha gjort något ofog, men det finns ändå ett talesätt på ön som man säger om någon

som är riktigt framfusig eller elak, att "han är som en ryss", att han är "ryssut".

Nordost om fyrplatsen Holmögadd finns en plats som kallas Ryssgravarna och där har man allt sedan 1809 kunnat iaktta benrester och huvudskålar efter avlidna ryska soldater, och till och med uniformsknappar, kritpipor med mera. En annan plats heter Rysstuvorna och den ligger på själva Holmön, eller ungefär där Holmö Havsbad nu ligger. Den heter så för att ryska soldater lär ligga begravda där. Här ytterligare några berättelser med anknytning till ryska gravplatser på Holmöarna, efter Karl W. Edlund:

Ryssgravar lite här och där

Man har hittat benrester efter människor lite här och där i skärgården, och till och med i byn. Och nog är det fråga om ryssar från 1809. I samband med hamnbygget i Byviken 1925 tog man sand på ett ställe i närheten som heter Rysstuvorna (dvs. Rysstuvorna), och då fann man ett skelett. I gamla dar skall också ett träkors ha stått där.

Några fylltrattar omvänds med hjälp av en död ryss

Det var en bonde som hette Lundin och han var varmt religiös. En kväll lockade han några tillresta arbetare vid hamnbygget i Byviken att följa med sig till Rysstuvorna för att lasta sand. Han tyckte att dom svor så mycket, och att dom levde rövarliv med superier, kortspel och andra fritidsnöjen, och nu ville han omvända dom. När fylltrattarna såg benbitarna och en skalle från en död i sanden blev dom skrämda. För det var mörkt ute och dom fick för sig att Lundin hade trollat fram skelettet, att han var trollkunnig. Arbetarna uppförde sig sedan som nästan vanligt folk, har det berättats.

En rysk officer lär ha begravts på Båtskäret alldeles invid färjehamnen, eller ungefär där iskällaren och magasinet står. Många säger att det har spökat i den där boden.

Sedan uppteckningen ovan gjordes har dock isboden med sitt magasin gjorts om till hamnkrog, och

några nya spökerier har man inte längre hört talas om.

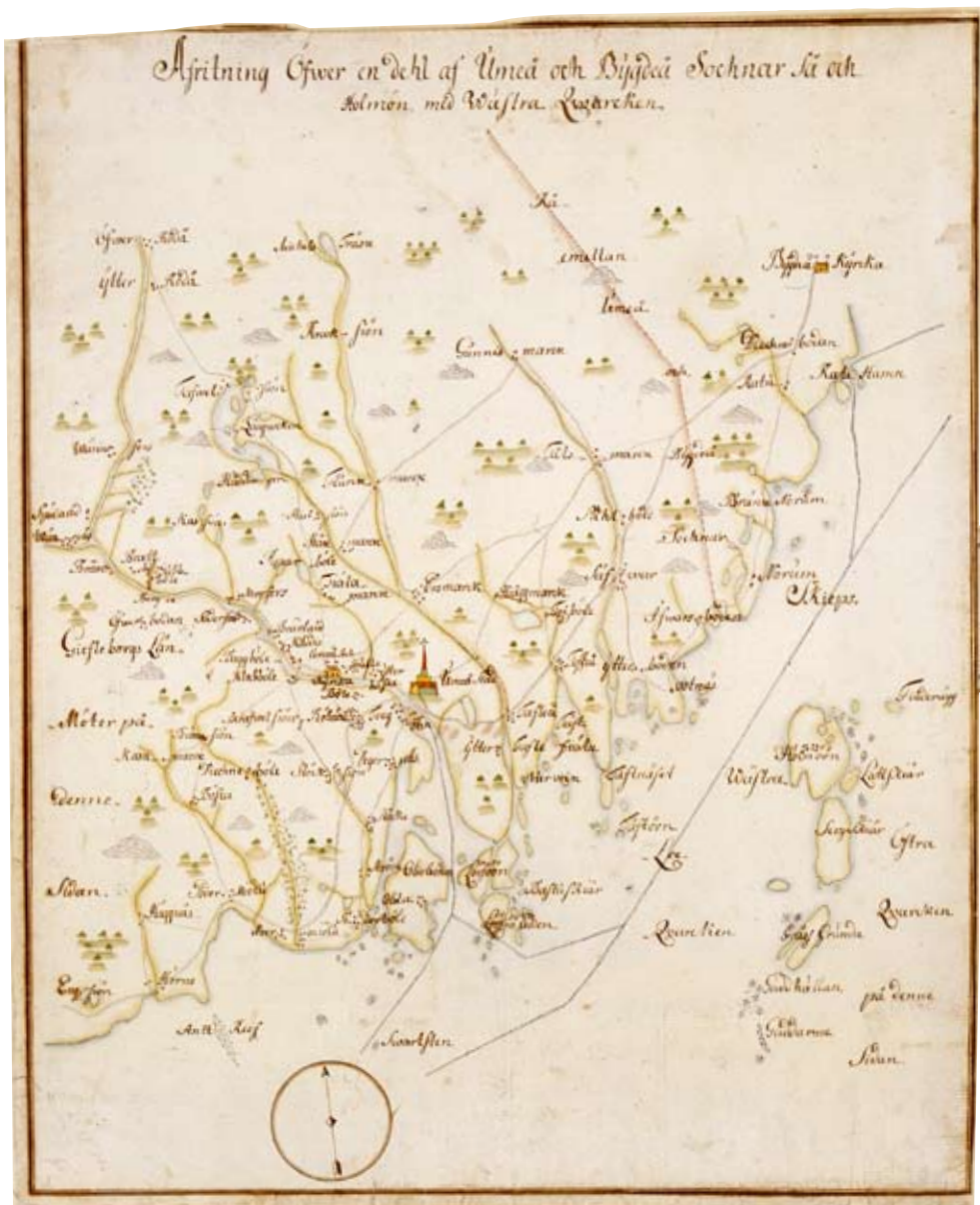
Slutligen återges här två berättelser efter fiskarhustrun Emma Johansson, som åren 1875–95 var öns barnmorska. Hon var bosatt i den så kallade Päll Persgården (Pehr Perssons gård) mitt i byn, och uppteckningarna är gjorda av Ella Odstedt vid dåvarande Folkminnes- och dialektarkivet i Uppsala 1930:

Ryssinvasionen vintern 1809

På vintern 1809 kom ryssar hit till Holmön över Österkvarkens is. Många av ryssarna frös ihjäl och en del tog sig ändå upp till byn från Holmögadd. Folket blev förstås rädda och höll sig undan. Päll Pers-mor, som då var här i gården, tog sina barn på storkälken och for långt ut i Viken och gömde sig där i en bastu (fiskestuga). Men hon kunde ju inte vara där så länge med barnen för kylans skull, så dagen efter for hon hem hit till Päll Persgården igen. Men då var det fullt med ryssar här då hon kom, och hon trodde först att dom skulle ta ihjäl henne. Men det var bara befäl som bodde här och dom var hyggliga mot henne. Hon fick ta mjöl och koka och ge barnen mat. Men då hon skulle gå ut efter mer mjöl i boden, var det några ryssar som slog ut mjölvacken för henne ute på gården. Då gick hon in och beklaga sig för befälen, och då hade dom fått spö där ute, dom som hade bråkat.

Ryssarna beger sig iväg från Holmön

Min farfar måste skjutsa en av ryssarna över isen till fastlandet. Det var en befälsperson och han kunde inte gå själv, för han hade förfrusit sig. Men han hade geväret och bajonetten bredvid sig hela tiden. Och han var så ond, så han tänkte ta livet utav farfar, sticka bajonetten i honom, om han inte gjorde som ryssen sa. Men ryssen var så illa där, att han inte orkade lyfta vapnet ens. Farfar tänkte nästan att han skulle ta livet av honom – för han hade ett brett penningbälte på sig också – men han kunde inte förmå sig till det. Han skjutsade ryssen till Sävar eller var det var, och lämnade honom där.

Odaterad karta, troligen från 1700-talet. De i artikeln förekommande byarna Flurmark, Håkmark och Tjälmark är samtliga utmärkta norr om Umeå. Sjön Trehörningen som inte är inritad på kartan ligger norr om Flurmark, rakt öster om Långviken. Krigsarkivet.

Dödliga intermezzon med de ryska ockupanterna

ROBERT ECKERYD

Striderna och den ryska ockupationen av Västerbotten sommaren 1809 har levt kvar länge i folkminnet. De muntliga berättelserna som traderats vidare är många. Problemet är bara att de i de allra flesta fall är omöjliga att verifiera. Inte minst gäller detta det inte obetydliga antalet skrönor om att ryska soldater tagits av daga av lokalbefolkningen. Utan samtida skriftlig dokumentation bör man vara försiktig med att ta sådana berättelser för sanna. I denna artikel ska emellertid redogöras för två historier som finns bevarade i källorna, båda genom rättegångsprotokoll från Umeå häradsrätt.

En sommar dag i juli 1809 strax innan slåttarna var färdig kom två ryska soldater och en underofficer till nybygget Trehörningen vid sjön med samma namn. Det låg ungefär halvvägs mellan byarna Taveljö och Flurkmark, som på den tiden båda hörde till Umeå landsförsamling. Troligen kom ryssarna närmast från Taveljö. De begärde mat hos änkan Magdalena Eriksson (f. 1744) som bodde hos sin son Per Persson (f. 1780), vilken för tillfället inte var hemma. Efter att hon på deras anvisning kokat fisk åt dem och de legat över till nästa dag, gjorde en av ryssarna tecken åt Magdalenas granne, nybyggaren Anders Hedlund, att han ville in i fähuset. Väl där pekade ryssen ut en ko han ville ha, vilken råkade vara Magdalenas och dessutom den enda hon ägde. Det var därför med yttersta motvilja och ”mycken sorg” som hon tvingades lämna i från sig kon mot fyra silverrubel i ersättning, varefter ryssarna gav

sig av.¹ Precis som svenska armén hade gjort tidigare rekvirerade den ryska den behövde från lokalbefolkningen genom utskrivningar; föda inklusive boskap, hästar och hjälp med otaliga skjutsar. Om än de själva satte taxan och betalade i rubel så var i alla fall reglerna att de skulle göra rätt för sig, låt vara att de ibland handlade på kredit, vilken i vissa fall kom att lösas av svenska kronan efter krigets slut.² Fyra silverrubel motsvarade emellertid vid den här tiden 1 riksdaler 16 skilling

1 Landsarkivet i Härnösand (HLA), Umeå tingslags häradsrätt, Alb:2 (urtima ting 1797–1819), 14/4 1815, vittnesmål från Anders Hedlund och Magdalena Eriksson. Samtliga nedan refererade vittnesmål ingår i denna volym, varför de endast anges med namn och datum.

2 Erik Leander, ”Inte värre än vanligt? Norrbotten och kriget 1808–09”, opublicerad C-uppsats, Historiska institutionen, Umeå Universitet, höstterminen 1992, s. 21f; Per Tingbrand, ”Affären vid Pitsund”, *Sjörullan* (1980), s. 25.

riksmynt, medan normal taxa när en ko utskrivits av den ryska armén var 16–18 riksdaler.³ Det var tämligen vanligt att ryssar ändå tog/stal det de ville i strid med sina egna regler, och i detta fall råder alltså ingen tvekan om att ersättningen var oskäligt låg.⁴

Med kon i släptåg kom ryssarna närmast till det närbelägna nybygget Västervik vid samma sjö.⁵ Där möttes de av innehavaren Per Jonsson som när han vittnade vid häradsrätten berättade att han ”tog emot dem det bästa han kunde”, och också av honom fick de mat. De begärde därefter och fick smör, som ”den Ryske Sergeanten” ersatte med 3 eller 4 kopek.⁶ Även här krävde de att få komma in i fähuset och pekade likaledes ut en ko. Per, som förstod att det inte var lönt att neka, lyckades emellertid få behålla kon genom att erbjuda dem en ox som han ansåg att han hellre kunde avvara. För den fick han 2 rubel. I avsikt att ”en annan gång undkomma dylikt Roffiri”, ville han ha kvitto på uttaget varför han la fram papper och penna, men sergeanten ritade bara ett kors.⁷

När de tre representanterna för ockupationsmakten så kom till Flurkmark ca 5 kilometer sydost om Trehörningen stannade de och rastade kon och oxen i några timmar, innan de fortsatte söderut mot Håkmark.⁸ I Flurkmark gjorde de sig inte skyldiga till något, men några barn kände igen boskapen och visste vilka ägarna var. Det fick till följd att ett sällskap bestående av sex unga män; de tre bröderna och bondsonerna Johan (f. 1784), Nils (f. 1788) och Per (f. 1792) Nilsson i Flurkmark, deras grannar bondsonen Anders Ersson (f. 1789) och drängen Per Andersson (f. 1784), samt en bondson från Kroksjö en mil längre norrut vid namn Per Jonsson (f. 1787), beslöt sig för att sätta efter dem en stund efter att de lämnat byn.⁹

Utrustade med var sin bössa gav de sig i väg genom skogen i syfte att genskjuta ryssarna för att ta tillbaka kreaturen och återbörda dem till de rättmätiga ägar-

na.¹⁰ Ska man tro deras egna vittnesmål så var beväpnningen enbart en säkerhetsåtgärd. En sjunde ung man, bondsonen Johan Johansson¹¹ från Kroksjö (f. 1782) som vid tillfället befann sig i Flurkmark, berättade inför rätten att han på uppmaning av de nämnda barnen i byn sprang i kapp och anslöt sig till de övriga, vilket av allt att döma är anledningen till att han var den enda i sällskapet som förefaller ha varit vapenlös.¹²

”En märklig rättegång vid Umeå domsaga”

Drygt fem år senare, i december 1814, kom det som sedan utspelade sig till myndigheternas i kännedom i vad som med rätta kallades ”En märklig rättegång vid Umeå domsaga”, när ett referat av den var infört som följetong i *Västerbottens-Kuriren* 1958.¹³ Målet börja-

3 Per Perssons vittnesmål 14/4 1815.

4 Martin Hårdstedt, ”I krigets tjänst – Det militära underhållet och det civila samhället i Västerbotten under kriget 1808–09”, i Martin Hårdstedt och Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken* (1999), s. 330.

5 I protokollet står det att Per Jonsson var nybyggare i Trehörningen, men någon sådan var inte skriven där under perioden 1799–1820 (Umeå kyrkoarkiv Al:10b s. 360; 11b s. 715). Det handlar därför med stor sannolikhet om Per Jonsson (f. 1757) i Västervik (Umeå kyrkoarkiv Al:10b s. 376; Al: 11b s. 750).

6 1 Rubel = 100 kopek.

7 Per Jonssons vittnesmål 14/4 1815.

8 Anders Erssons vittnesmål 13/12 1814.

9 I husförhörlängden finns de unga männen på följande sidor: Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv Al: 10b (1799–1810) s. 370, 372, 575; 11b (1811–20) s. 738, 742, 762; 11c (1811–20) s. 1012, 1037. I den senare längden finns hovrättens dom i ärendet antecknad i marginalen bredvid samtliga tilltalade.

10 Anders Erssons vittnesmål 13/12 1814; Per Anderssons vittnesmål 13/12 1814; Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814.

11 Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv Al: 10b (1799–1810) s. 572; Al 11c (1811–20) s. 1039.

12 Johan Johanssons vittnesmål 14/4 1815 vittnesmål; Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814 (vilken hävdade att Johan Johansson inte hade någon bössa).

de den 26 november i och med att en av männen som tog upp jakten på ryssarna, den vid tiden för rättegången 26-årige flurkmarksbonden Anders Ersson tillsammans med en granne som hette Jon Nilsson, åtalades för att ha stulit näver som rivits av nybyggaren Hans Jonsson i Rönholm (också det beläget vid sjön Trehörningen).¹⁴ Denna förseelse som Ersson efter att först ha nekat till så småningom erkände och fick böta för blev upptakten till en åtta månader lång och betydligt mer omfattande process.

Fler åtalspunkter mot Anders Ersson kom nämligen att fogas till näverstölden. Först anmälde målets åklagare, kronolänsmannen Per Johan Långström, vid målets andra behandling den 2 december att Anders Ersson enligt "ett allmänt rykte" vid ett bröllop i Flurmark 1810 hade överfallit sin mor Beata Andersdotter med antingen slag eller skuffande. Om detta hördes en rad vittnen, men alla kunde inte infinna sig varför det beslutades om ett s.k. urtima eller extra ordinarie ting, då man tydligen ansåg anklagelserna så pass allvarliga att man inte kunde vänta till nästa ordinarie ting på våren (Anders Ersson friades så småningom av såväl tings- som hovrätten från att ha varit våldsam mot sin mor, bland annat sedan hon själv förnekat det hela).¹⁵

I samband med det urtima tinget som tog sin början den 12 december inträffade emellertid det märkliga att två ytterligare anklagelser mot Ersson tillkom, vilka av allt att döma ryktesvägen nått länsmanen som en konsekvens av att han var inför rätta.¹⁶

Ersson misstänktes nu också för att ha vållat sin styv- och tillika svärfader, Jon Hanssons död 12 juli 1814. Denne hade avlidit hastigt, enligt dödboken genom "fall på en knif", och var då i sällskap med Anders.¹⁷ De hade varit på väg ut i skogen för att riva näver, och enligt Anders hade svärfadern själv genom olyckshändelse orsakat skadorna som tillfogats av en öppen kniv som han burit i sin högra hand. Det hela

hade inträffat på en kavelbro över vilken Jon Hansson gått ett antal steg efter Anders. Detta ifrågasattes av provinsialläkare Carlsten som genomförde en obduktion på Hanssons döda kropp efter gravöppning, och som bland annat slog fast att "det hafva varit en absolut omöjlighet" att kniven tagit den riktning mot hjärtat som den gjorde om han själv fallit på den. Anders hade också påstått att Jon Hansson stigit upp och själv dragit ut kniven, något som läkaren ansåg lika omöjligt efter en sådan dödlig skada.¹⁸ Eftersom Anders konstaterades ha varit i ensamt sällskap med den döde framstod han därför naturligtvis som än mer misstänkt och anmodades därför att erkänna.

Anders dömdes så småningom av häradsrätten mot sitt nekande till döden, en dom som stod fast efter att Svea hovrätt återvisat målet till tingsrätten för vidare undersökning.¹⁹ Alla dödsdomar skulle dock underställas hovrätten dit Anders också anförde besvär, varefter han slutligen friades i augusti, då den högre instansen trots Carlstens utlåtande inte ansåg att bevisen räckte.²⁰

13 A. Andersson, "En märklig rättegång vid Umeå domsaga 1814: En skildring efter gamla domstolshandlingar", *Västerbottens-Kuriren*, 3/4, 5/4, 8/4, 9/4, 10/4, 11/4 1958. För hjälp med denna referens tackar jag Gun Jonsson.

14 HLA, Umeå tingslags häradsrätt, Ala:97 (Hösttinget 1814) §295, 296, 297.

15 HLA, Umeå tingslags häradsrätt, Alb:2 (Urtima Ting 1797–1819), 14/4 1815; Riksarkivet (RA), Svea Hovrätt, Huvudarkivet, B11b1:62 (1815) nr 349.

16 För utförligare beskrivningar av hela målet med avseende på de tre hittills omnämnda anklagelserna se Andersson 1958, och Veronika Sundström, *Flurmark genom tiderna* (1997) s. 125ff.

17 Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv F:1 (dödbok 1808–57).

18 HLA, Umeå tingslags häradsrätt, Alb:2 (Urtima Ting 1797–1819), 12/12 1814.

19 Ibid 13/12 1814; 14/4 1815.

20 RA, Svea Hovrätt, Huvudarkivet, B11b1:62 (1815) nr 349.

Den fjärde åtalspunkten, den om ryssarna, dök oväntat upp på det urtima tingets andra dag. Åtalade var, med ett undantag, samtliga i sällskapet som gav sig i väg efter dem den där sommardagen mer än fem år tidigare. Saknades gjorde Johan Nilsson som redan samma år, den 19 oktober, hade avlidit i den rödsots-epidemi som härjade i trakten.²¹ De anklagade männens vittnesmål, av vilka fyra hördes tämligen utförligt, gick isär på några punkter. Nils Nilsson nämnde till exempel till skillnad från de andra inget om att någon skulle ha känt igen kon och oxen, utan bara att de hade misstänkt att ryssarna hade i "någon By ofvankör Flurkmark, bortröfvadt" dem.²² Genom att sammanfoga de fyra vittnesmålen, som härrör från Anders Ersson, Per Andersson, Nils Nilsson och Johan Johansson, går det ändå att teckna en något så när sammanstämmig/trolig bild av vad som skedde när de sju ynglingarna konfronterades med ryssarna ungefär halvvägs mellan Flurkmark och Håkmark. Till att börja med, enligt Johan Johanssons vittnesmål, avgivet vid målets sista behandling vid häradsrätten i april 1815, hade denne gått fram och fattat tag i kons bindsle, och tecknat åt ryssarna att följa med tillbaka till byn, "för att närmare få höra huru de bekommit kreaturen". I stället drog de sina sablar, varför Johan var tvungen att släppa kon och springa undan. I det läget sköt hans kamrater på dem då de enligt honom "befarat våld och mord" från deras sida.²³ Ett par, tre av gevären verkar dock ha klickat, och skotten träffade inte, varvid två av ryssarna flydde från vägen in i skogen.²⁴ Enligt Johan Johansson och Per Andersson hade de unga männen i den då uppkomna situationen av rädsla för repressalier mot både dem själva och hela Flurkmarks by bestämt sig för att ta livet av ryssarna.²⁵ Såvitt kan utrönas utifrån de avgivna utsagorna tog därför Johan Nilsson och Per Jonsson upp jakten på de två flyende, som snart upphanns, varefter de dödades, av allt att

döma genom gevärsskott.²⁶ Den tredje ryssen övermannades av Anders Ersson, Per Andersson och Johan Johansson varefter han slogs ihjäl med ett björkrä ("björkrör") av Johan.²⁷

Anders Ersson hade vid rättegångstillfället den 13 december varit den första som hördes i saken, och såvitt framgår av protokollet erkände han omgående efter att kronolänsman Långström väckt anklagelsen. Detta måste sägas vara en aning förvånande. De inblandade hade visserligen berättat om dramat i byn, men det handlade trots allt om dödligt våld, något som åtminstone i teorin – låt vara att det handlade om fiendesoldater – hade kunnat leda till dödsstraff. Att ha orsakat sin styv- och svärfaders död var något han däremot nekade idogt till.²⁸

Per Andersson, som hördes samma dag som Anders, förnekade till att börja med all kunskap om dramat. "Vid närmare eftersinnande" och troligen efter påtryckningar från rätten och länsman Långström, medgav han dock sin inblandning, men hävdade att den i stort sett hade begränsat sig till boskapens återtagande. Han uppgav nämligen att hans bössa var en av dem som klickat när de först sköt på ryssarna. Tillsammans

21 Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv F:1 (dödbok 1808–57).

22 Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814.

23 Johan Johanssons vittnesmål 14/4 1815.

24 Per Anderssons vittnesmål 13/12 1814; Nils Nilsson vittnesmål 14/12 1814. Enligt Per Andersson klickade hans eget gevär, och enligt Nils Nilsson brann inte hans och Anders Erssons gevär av.

25 Johan Johanssons vittnesmål 14/4 1815; Per Anderssons vittnesmål 13/12 1814.

26 Ingen vittnar dock uttryckligen om att ryssarna sköts ihjäl, snarare om att de blev "ihjälslagne".

27 Att Johan Johansson använde ett "björkrör" som mordvapen härrör från Nils Nilssons utsaga 14/12 1814.

28 Hur det var med hans eventuella skuld vad gällde det brottet blev f.ö. aldrig klarlagt.

med Johan Johansson pekade han ut den avlidne Johan Nilsson, som den "som egentligen gifvit dem sin bane". När själva dåden utfördes hade Per sysselsatt sig med att få fatt på boskapen.²⁹

Påföljande rättegångsdag, den 14 december, vittnade den avlidne Johan Nilssons bror Nils, och bekräftade i stora drag Anderssons version. I likhet med Anders Ersson erkände han också utan omsvep sin delaktighet.³⁰ Han menade precis som Per Andersson att det främst varit hans avlidna bror som dräpt de två flyende. En av dem skall emellertid enligt Nils mot slutet av dramat fortfarande ha rört på sig varför Johan Johansson ska ha gett honom "dråpslaget" efter att ha ryckt till sig Johan Nilssons gevär. Och som nämnts (i not 27) var det också Nils som vittnade att Johansson slagit ihjäl den tredje ryssen med "en i händerna hafvande Björk", efter att han tillsammans med Nils och Anders Ersson fått fatt på denne.³¹ Det sistnämnda var delvis i linje med Erssons vittnesmål, som dock hävdade att de alla tre, även Johan, haft var sin bössa, med vilka de samtliga slagit ryssen. Vem som utdelade det dödande slaget nämns inte i Anders utsaga, bara att ryssen efter att Johan, Anders och Nils i nämnd ordning utdelat var sitt slag med bössorna fortfarande "syntes röra sig", samt att de då hade "hade dragit honom på sidan af vägen där han omsider blifvit till döds klubbad".

Hur de övriga två tagits av daga berördes inte av Ersson, utöver att de andra i sällskapet "fått fast och ihjälslagit" dem.³² Men som nämnts förefaller det alltså ha varit Johan Nilsson och i någon mån Per Jonsson som utförde de dåden. Nils och Johans vid den tiden endast sexton år gamle lillebror Per Nilsson hade enligt den förstnämnde bara varit åskådare. Detta bekräftades av Per Andersson när målet åter förekom vid häradsrätten i april 1815, vilken då erinrade sig att Per varit honom behjälplig med att ta fast kon och oxen medan de övriga varit i handgemäng med ryssarna.³³

Efter dåden plundrades de döda ryssarna på allt av värde utom skjortor och långkalsonger (benfoder). Ynglingarna delade sinsemellan upp övriga kläder och de avlidnas pengar, vilket blev ca tre rubel vardera enligt Nils Nilsson, förutom den unge Per Nilsson som fick nöja sig med en rubel.³⁴ Anders Ersson hade också berättat att han fått tre silverrubel.³⁵ Per Andersson medgav att han på sitt lott fått "något af Ryssarnes kläder, 3 a 4 Silfver Rublar och en Röd Rubels Sedell [...] samt ett par stöflar".³⁶ Sedeln hade varit insydd i en av de dödas skjorta. Nils Nilsson berättade också att de begravde ryssarna i en grop "ett godt stycke Öster om vägen".³⁷ Därefter återfördes kon och oxen till sina rättmätiga ägare som återlöst dem.

Det var dock bara Johan Johansson som nämnt att han inledningsvis gått fram till ryssarna och att de dragit sina sablar. I Anders Erssons utsaga står t.ex. bara rätt och slätt att de efter att de hunnit upp dem, "med sine medhafde Byssor skjutit på Ryssarne".³⁸ Per Andersson och Nils Nilsson bedyrade visserligen att syftet enbart varit att ta tillbaka kon och oxen, men att ryssarna ska ha uppträtt hotfullt eller nekat att lämna ifrån sig boskapen står det inte ett ord om i deras vittnesmål.

29 Per Anderssons vittnesmål 13/12 1814.

30 Per Andersson förefaller ha varit den enda som överhuvudtaget nekade.

31 Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814.

32 Anders Erssons vittnesmål 13/12 1814.

33 Kort utsaga från Per Andersson 14/4 1815.

34 Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814.

35 Anders Erssons vittnesmål 13/12 1814.

36 Per Anderssons vittnesmål 13/12 1814.

37 Enligt Anders Ersson grävde de ner ryssarna i en myrddäl (däld betyder "liten dal").

38 Anders Erssons vittnesmål 13/12 1814.

Den 14. Dec.
 att de med tänkte Ryssarne, som den,
 na tiden i varit ovanligt, hafvanti
 någon dy ofrafarad Stukmarck,
 harkrafvat de 2de kroatier, sicer
 Ryssarne med hade, hvilka likväl
 den gångne i skat afvat något
 våld i Stukmarck i alle utan sahan
 sahan sahan hade varit försedd med
 laddade Gevär den de först be-
 fat 1° Ryssarne, men för And.
 Borsen och Nils Nilsson i skat.
 rit, hvarvid 2de af Ryssarne sicer,
 git af vagen och kammit undan,
 men likväl genest åter påskat
 och laddade, hvarvid den tredje
 af And. Borsen, Nils Nilsson och sahan
 sahan i krockfärd, blifvit genest
 anhållan och af den sistnämnde
 med en i händran hafvande Björk
 till döds slaget i den af sahan af,
 sahan skall varit att endast sahan
 kroatierne ifrån Ryssarne, men
 ifrån och ofvordygelsen att de gior
 de en god och nyttig gärning, brö-
 te den 1° sahan sahan sahan sahan
 sahan sahan sahan sahan sahan sahan

Utdrag ur Nils Nilssons vittnesmål vid häradsrätten den 14/12 1814, där han lämnade sin version av hur dramat gick till.

Naturligtvis kan Johan ändå ha talat sanning, men då han vittnade fyra månader efter de andra när målet åter förekom vid häradsrätten i april 1815, är det svårt att frigöra sig från misstanken/möjligheten att de anklagade pratat ihop sig under perioden mellan målets behandlingar vid häradsrätten. Att det hela kunde verka ha varit ett oprovocerat beskjutande talade naturligtvis inte till deras fördel. Faktum är också att det i Nils utsaga står att det var "ifvern och öfvertygelsen att de gjorde en god och nyttig gärning" som gjort att de slutligen dödade ryssarna.³⁹

Självklart kan man också ifrågasätta sanningshalten i att den vid tiden för rättegången sedan länge hädangångne Johan Nilsson ska ha varit i stort sett ensam ansvarig för det huvudsakliga våldet mot två av offren. Det är givetvis en enkel utväg att skylla på en avliden medbrottsling, speciellt för den som är rädd för att få ett kännbart straff.

Häradsrätten förkunnade inget utslag

I sin första dom från den 14 december 1814 valde häradsrätten vad gällde mordet på ryssarna att inte förkunna något utslag, utan bad i stället om ett utlåtande från hovrätten. Detta eftersom dramat utspelat sig under "pågående krig mot Rikets fiender", och av den anledningen hade man inte heller genomfört någon fullständig undersökning. Som nämnts beslutade Svea hovrätt att återvisa målet till häradsrätten i sin helhet för vidare undersökning/hörande av vittnen.

Beträffande historien med ryssarna fick häradsrätten även i uppdrag att pröva målet vad gällde ansvar och påföljd.⁴⁰ Det är därför som det åter förekom på ett nytt urtima ting den 15 april 1815, där som nämnts Johan Johansson hördes, liksom även de redan refererade utsagorna från Magdalena och de andra i Trehörningen/Västervik. Tilläggas bör att i samband med att Johans vittnesmål avgavs, så anges att han och Per

Jonsson (i Kroksjö) "till alla delar instämde" med de tidigare avgivna vittnesmålen. Med andra ord förnekade inte Johan Nils Nilssons uppgifter om att han ska ha utdelat det slutligt dödande våldet mot två av de tre ryssarna.

Ett femte vittne, bonden Per Mikaelsson i Håkmark, kallades även vid detta tillfälle. Han hade inget att berätta som rörde själva händelsen, men däremot om andra våldsamheter som utspelat sig i trakten något tidigare. En natt hade tre ryska soldater kommit till hans gård. Om de var identiska med dem som sedan dödades i Flurmarksdramat framgår inte, men när Mikaelsson gått ut vid deras ankomst hade han blivit varse att de hade med sig en av hans grannar, bonden Olof Nilsson. Denne var bakbunden och hade "utropat, att de nu skulle dräpa oss". Mikaelsson hade då sett att de haft en bössa "uppspänd på Bron" och att en ryss höll på att ladda den med krut (fångkrut). Han hade då sökt avstyra det hela genom att föra undan ryssen och därför fått ta emot flera sabelhugg, över såväl händerna som huvudet, varför han svimmat. Ryssarna hade då sprungit sin väg och lämnat kvar Olof Nilsson. Mikaelsson uppgav att deras ärende varit att "borttaga kreatur", samt att han själv dagen innan blivit av med en ko.

En tid efter det inträffande kom Per Mikaelsson till grannbyn Tjälamark. Där träffade han bonden Anders Jonsson från Baggböle som höll på att lägga förband på en skottskada som han erhållit av kringströvande ryssar. Men vad värre var så fick han även se en dräng som blivit skjuten till döds och ännu låg kvar på marken. Detta bekräftas av Umeå landsförsamlings död-

39 Nils Nilssons vittnesmål 14/12 1814.

40 HLA, Umeå tingslags häradsrätt, Alb:2 (urtima ting 1797–1819), 14/4 1815.

bok som avslöjar att drängen hette Nils Nilsson och att han mördades av en rysk soldat den 4 juli 1809. Anders Jonsson avled f.ö. en månad senare den 3 augusti, av allt att döma för att hans sår blivit infekterat.⁴¹ Per Mikaelsson skattade sig lycklig som kommit undan med plundring och livet i behåll. Intressant nog så intygade i detta läge både häradsrättens nämnd, liksom länsman-
nen och flera vid rätten närvarande sockenbor, att sådana kringströvande ryska patruller inte alls hade varit en ovanlig företeelse sommaren 1809.⁴² Om detta hade också Nils Nilsson vittnat, och Per Andersson hade hävd-
dat att de tre dödade ryssarna strukit omkring i trakten och begått diverse stölder på olika platser.

Därefter förkunnade häradsrätten sin dom i ärendet i vilken samtliga åtalade friades från ansvar. Detta för att ryssarna på ett otillåtet sätt kommit över kreaturen. Den ryske befälhavaren Kamenskij hade nämligen, konstaterade rätten, uttryckligen förbjudit utskrivningar/rekvisitioner från den svenska allmogen, såvida inte behö-
riga order utgått. Och i sådana fall skulle en svensk länsman eller fjärdingsman (kronobetjäning) närvara vid själva uttaget. Rätten visade även förståelse för de tilltalades rädsla för repressalier sedan ryssarna inte "i godo" kunnat förmås avstå kon och oxen. Vikt fästes med andra ord vid Johan Johanssons vittnesmål. Som ytterligare grund för frikännandet anges också:

*den bristande insigt och känndom om Gränssen för de mänskliga pligter [plikterna] döfvade hos en Menighet af de förhållanden, hvaruti Sderna [svarandena] endast sågo sina Fiender och plågoris.*⁴³

Förhållandena för lokalbefolkningen under ockupationen föranledde alltså ett betydande overseende från häradsrättens sida med det skedda. Det var av allt att döma därför som Per Mikaelsson kallades att vittna om andra händelser. Att beakta sådana förmildrande omständigheter hade självklart varit otänkbart om det varit svenska soldater som olovandes tagit boskapen.

Fyra månader senare, den 1 augusti 1815, fastställdes den friande domen av hovrätten som nöjde sig med att konstatera:

*att då dråpet skedd å Persone från den armé, hvilken såsom fiendtelig emot Sverige, den tid dråpet skedde innehaft den ort der de tilltalande äro boende, och som derlikamed på et förbjudit sätt bemäktigat sig kreatur för hwilkas återtagande den händel[se] tilkomit hwarunder soldaterna blifwit dödade, kunno Anders Ericsson med flera til ansvar derföre icke fällas.*⁴⁴

Ingen av rättsinstanserna kommenterar i sina domar den erkända plundringen av de döda ryssarna. Inte heller fästes någon vikt vid att de unga männen inte hade någon synbar koppling till kon och oxens ägare utöver att de var bekanta, eller att det sannolikt förelåg en risk för repressalier mot Flurkmarks by bara i och med att de beväpnade tagit upp jakten på ryssarna. Man kan kanske också fråga sig varför Per Jonsson, som alltså tillsammans med Johan Nilsson ska ha jagat ifatt de två flyende ryssarna, inte fick avlägga en vittnesberättelse.

Två svenska soldater illa ute

Desto mer illa höll det på gå för två före detta soldater i svenska armén som i slutet av juni 1809 befann

41 Anders Jonssons dödsorsak angavs till: "Blef för en Månad sedan skuten i högre armen och sidan af en Rysk soldat i Tjälmark; råkade på slutet en svår feber hvaraf han dödde". Under juni–augusti 1809 finns utöver dessa två ingen ytterligare anteckning i dödsboken om dödsfall orsakade av ryssar. (Umeå landsförsamlings kyrkoarkiv F:1).

42 Per Mikaelssons vittnesmål 14/4 1815. I domen nämns att det förekom närapå dagliga "maroderingar".

43 HLA, Umeå tingslags häradsrätt, Alb:2 (Urtima Ting 1797–1819), utslag 14/4 1815.

44 RA, Svea Hovrätt, Huvudarkivet, B11b1:62 (1815) nr 349.

sig i umetrakten. De var båda från den finska rikshalvan. Den ena, Axel Karlsson, var enligt mönstringsrullan från början österbottning, men hade i samband med kriget blivit soldat nr 35 Pimpström i Röbäck, Umeå landsförsamling.⁴⁵ Den 15 maj 1809 blev han enligt egen utsago tillfångatagen vid landsförsamlingens kyrka i Skellefteå, en fångenskap han dock hade rymt från. I slutet av juni vistades han i Klabböle strax utanför Umeå hos en av sina rotebönder, det vill säga en av de bönder som underhöll honom och hans soldattorp. I samma by fanns vid den tidpunkten också den avskedade lantvärnisten Simon Palm, som uppges ha varit från Vörå socken nordost om Vasa.⁴⁶ Han hade blivit blesserad (sårad) vid affären vid Salmis i Österbotten den 2 september 1808, och därför i likhet med ca 3 800 andra skickats till arméns fältsjukhus som var beläget i Umeå och några kringliggande byar.⁴⁷ Kanske var han en av dem som inkvarterades i Klabböle. Han fick i vilket fall som helst efter en tid tjänst som dräng hos en änka i byn, och där befann han sig fortfarande en söndag kort efter midsommar. Den dagen greps han och Pimpström misstänkta för mord på en rysk soldat vid namn Kirid Semenoff som hittats död i ett kärr på Klabböle bys mark.

Vad som fått ockupationsmakten att misstänka de båda för att ha tagit livet av Semenoff är inte känt, men de var utan tvekan illa ute. De fördes till den ryska högvakten i Umeå där de i flera omgångar blev misshandlade i syfte att få ur dem en bekännelse. Då de ansåg sig oskyldiga – och högst troligt också för att undvika den avrättning som helt säkert följt på ett erkännande – så vidhöll de sina nekanden. De var fortfarande i häktet när ryssarna retirerade norrut i slutet av augusti, och tvingades gå med den ryska armén ända till Piteå. Där utsattes de för nya hårda förhör, varpå de slutligen bekände, sannolikt för att få slippa fortsatt misshandel. Någon avrättning kom dock aldrig till

stånd, i stället blev dessa uppenbarligen kvarlämnade i häktet i Piteå av ryssarna när de utrymde det nuvarande Norrbotten. Ockupationens slut innebar dock inget omedelbart försättande på fri fot, utan de fick stanna kvar bakom lås och bom i väntan på den rättegång

- 45 Lennart Andersson, *Umeåbygdens soldater 1695–1895*, (1996) s. 47. Axel Karlsson Pimpströms ursprung har inte kunnat fastställas, men en del tyder på att han är identisk med en "värfvad soldat" Axel Karlsson Kahlbom, född 8/2 1782 på hemmanet Helsing i byn Jungsund, Korsholms församling utanför Vasa (Korsholms kommunibok 1802–06 s. 126). Denne dömdes 1806 av Mustasaari häradsrätt att gifta sig med en kvinna i samma socken som han gjort med barn vid namn Cajsa Johansdotter Pada (f. 1785), men det äktenskapet kom aldrig till stånd (Korsholms kyrkoarkiv IAa:32:10 (kommunionbok 1802–06), s. 152; IAa:32:13 (kommunionbok) 1814–21 s. 267). Kahlboms vidare öde efter 1806 är okänt, vilket väcker misstanken att han kan ha rymt över Kvarken undan äktenskapet (dock saknas delar av Korsholms kommunibok för åren 1807–13 inklusive Jungsund). I mönstringsrullan 1811 anges Pimpströms ålder till 27 1/2 år, vilket är två år yngre än Kahlbom som då var drygt 29 1/2. Senare får Pimpström i husförhörlängden i Röbäck, Umeå landsförsamling födelseåret 1772 antecknat (Umeå kyrkoarkiv Al:12a s. 536, Al:13b s. 606; Al:14b s. 656; Al:15b s. 667), men när han dör 11/12 1843 anges hans ålder till 64 år, d.v.s. f. 1779 (Umeå kyrkoarkiv F:1).
- 46 Sannolikt hette han i själva verket Simon Palmlöf (1776–1819) och var torpare från Kimo by i Vörås grannförsamling Oravais. Denne, som var gift hemma i Finland med två barn, står som dräng hos Erik Jonssons änka Margreta Larsdotter i Klabböle i 1811–20 års husförhörlängd (Umeå kyrkoarkiv, Al:11b s. 385, uppgiften förmedlad av Siv Rehn, medförfattare i denna tidskrift). Senast 1813 – han saknar nattvardsnoteringar i Oravais 1810–12 – återvände han till sin familj i Kimo där han dog av lungсот 1819 (<http://hiski.genealogia.fi/hiski?se>, 2009-01-20; Oravais kommunibok 1802–09, hemman nr 10 Pärus; 1810–18 s. 116).
- 47 K.E Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809* (1908) s. 144; Birger Steckzén, *Umeå stads historia 1588–1888* (1922) s. 32; Sven Ekvall, "Om krigssjukhusen och krigargravnarna vid Umeå: krigshändelser och sjukvårdsförhållanden under Sveriges krig 1808–1809", *Västerbotten* (1955) s. 106f. Officerare inkvarterades i Umeå, de övriga vid landsförsamlingens kyrka på Backen, samt i Röbäck, Grisbacka och Klabböle.

vid Umeå domsaga från våren 1810 som här refereras. I likhet med "flurkmarsdräparna" hade den svenska rättvisan inga problem med att frikänna dem. Detta var dock fullt logiskt då länsmannen Jonas Magnus Rokström, vilken tjänstgjort även under ockupationen, då han "på befallning" fört ett antal personer i Klabböle och Sörfors till den ryska högvakten i Umeå för förhör, meddelade att ingen av dessa kunnat uppgiva hur Semenoff bragts om livet. I domskälen hänvisar häradsrätten till 35§ i rättegångsbalkens 17 kapitel (1734 års lag) där det fanns stadgat att ingen i ett brott belagt med dödsstraff bör fällas enbart på eget erkännande, vilket här var fallet då övrig bevisning så vitt framgår av protokollet alltså saknades.⁴⁸

Närvarande vid rätten var också Pimpströms regementschef, kapten Wilhelm af Donner som yrkat på ett frigivande med hänvisning till att självaste general Kamenskij i ett brev till "vice Landshöfdingen Ekorn, ädelmodigt medgifwit [...] at hwarken domare eller Befallnings hawande må låta någon til bekännelse givas eller plågas".⁴⁹ Möjligen är det här man hittar anledningen till att Palm och Pimpström trots allt inte blev avrättade innan ryska armén gav sig av. Så ska ha skett med personer i Burträsk socken som efter att de hört talas om den svenska landstigningen i Ratan slog ihjäl en rysk underofficer och en kosack. De sköts omedelbart efter att ha gripits.⁵⁰

Flera ryssar dödade av lokalbefolkningen

Slutligen kan konstateras att troligen minst fyra, helt säkert tre ryska militärer, dödades av lokalbefolkningen i Umeå landsförsamling under den knappt tre månader långa ockupationen av socknen.⁵¹ I Tjälamark orsakade en rysk patrull två personers död. Det visar på att det vid ett flera tillfällen rådde ett alla annat än odramatiskt och friktionsfritt förhållande mellan de ryska soldaterna och ortsborna, något som troligen till

stor del kan härledas till den brandskattning på föda och boskap som kriget och ockupationen medförde. Muntliga traditioner från Burträsk och Skellefteå landsförsamling från sommaren 1809 ger en liknande bild som den i trakten kring Flurkmark och Tjälamark om våldgästning och stöld av mat och boskap.⁵²

Det finns också en berättelse om en pojke från Ersmark i Skellefteå landsförsamling som med en sten ska ha dödat befälhavaren för en rysk patrull på jakt efter mat.⁵³ Inte minst att sådana små patruller av kringströvande ryssar, i strid med de regler de hade att rätta sig efter, ibland tog vad de ville ha mot ingen eller ringa ersättning av en hårt ansträngd lokalbefolkning som kanske var på gränsen till svält, torde vara en viktig förklaring till det dödliga våld som här beskrivits.

48 Ibid.

49 HLA, Umeå tingslags häradsrätt Vt 1810, §229.

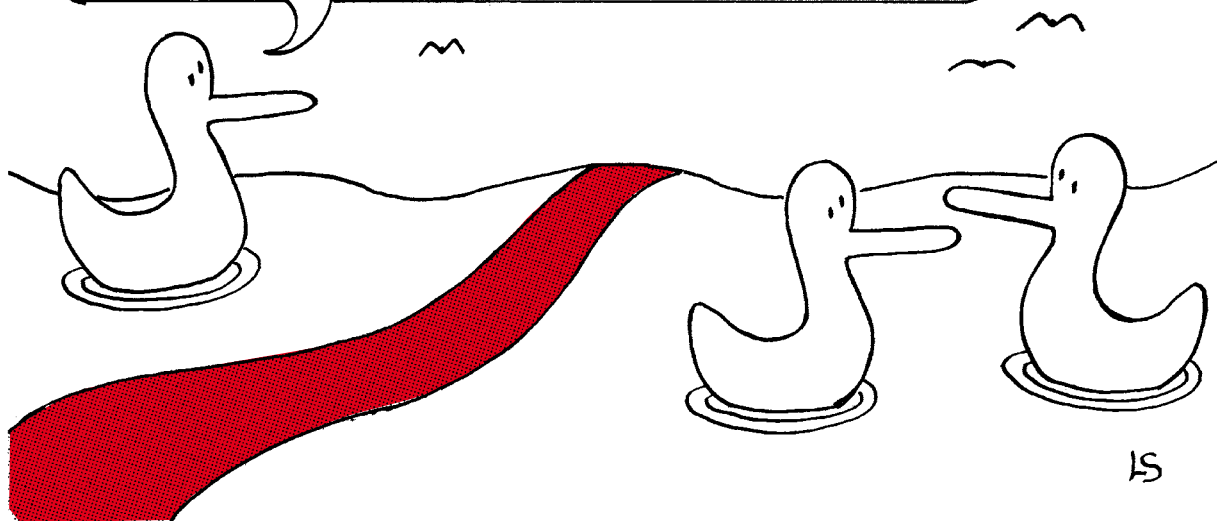
50 Hårdstedt 1999, s. 330. Ingen avrättad församlingsbo står att finna i Burträsk dödbok, men i sockenstämman 16/6 1816 nämns att Burträsk socken 1809 hade drabbats av "en särskild beskattning" p.g.a. "ett af tvenne nidningar å några Ryske soldater föröfvadt mord" (Burträsk kyrkoarkiv, Kl:1). Eventuellt ägde detta rum i Innansjön, där enligt en muntlig tradition en bonde ska ha blivit hängd för mord på tre ryssar (Gunda Lundström, *Innansjön med omnejd 1539–1999* (1999) s. 410.

51 Umeå gavs upp i månadsskiftet maj/juni, och innehades av den ryska armén till några dagar efter striderna i Sävar och Ratan den 19:e och 20 augusti.

52 Gunda Lundström, *Bygdeträsk från Gustav Vasa till 1989*, Robertsfors (1990), s. 18 (där står bl.a. att befolkningen i byn Bygdeträsk var "rädda och hatiska" mot i bygden härjande ryssar); Karl Fahlgren, *Skellefteå sockens historia Del 1 Andra bandet* (1956) s. 221.

53 Fahlgren 1956, s. 222f. Spår av en kedja, knappar och andra metallföremål ska f.ö. långt senare ha hittats där pojken ska ha gömt liket.

Kolla grabbar! Jag har hittat det tjocka
röda strecket som delar Kvarken!

IS

Det röda strecket

TEXT BERTIL BONNS & TECKNINGAR LEIF SJÖSTRÖM

Under seglatser över Kvarken har vi ofta brukat skämta om var det där tjocka röda strecket på kartan finns i verkligheten. Vad som i förstone kan uppfattas just som ett skämt har ändå en även djupare innebörd. Ett streck på en bit papper kan klyva en region både i praktiken och mentalt. Från att ha varit en historiskt och kulturgeografiskt väl sammanhållen landsdel finns nu bilden av två likartade, men ändå vitt åtskilda regioner. Också det mellanliggande vattnet har med tiden börjat uppfattas som en naturlig gräns, något som i många avseenden är oförenligt med den historiska verkligheten.

Den historiska bakgrunden till det "röda strecket" är välkänd, men regionen som en fungerande helhet före år 1809, och vilka konsekvenser gränsdragningen fick för hela områdets invånare, har inte diskuterats i någon större utsträckning. Det officiella samarbetet över Kvarken under de senaste decennierna bygger visserligen på en sorts samhörighetskänsla som utgår från att två likartade landsdelar har gemensamma intressen. Och även om en hel del samarbete har uppnåtts med stöd ovanifrån, så är det nationella tänkandet fortfarande mycket starkt. En äkta känsla av samhörighet som bottnar i en mycket lång gemensam historia har inte riktigt velat infinna sig. Det stannar istället ofta vid en lakonisk axelryckning: att visst har vi en gång varit samma nation, men dit hörde ju resten av Finland också. Även inom den akademiska forskningen finns en påtaglig enögdhet. Man stannar i regel innanför den egna nationsgränsen i stället för att se regionen som en historiskt fungerande helhet. 1809 års gräns

går igen som en röd tråd i det som har skrivits fram till allra senaste tid.

Därmed inte sagt att det rör sig om något slags psykologisk järnridå. Det i sammanhanget paradoxala är, att fastän kontakterna också under de senaste tvåhundra åren bevisligen varit mycket livliga, så har det nationella tänkandet ändå slagit igenom på de flesta plan. För att ge en rättvisare bild bör det genast påpekas att utvecklingen efter skilsmässan har i de båda nationerna i många avseenden följt olika vägar, vilket bidragit till dagens situation. Liknande fenomen kan iakttagas även i andra regioner som klövs av den nya riksgränsen 1809, till exempel i Tornedalen och på Åland. Det finns dock några skillnader mellan de regionerna och Kvarken.

I Tornedalen var gränsdragningen särskilt handgriplig, eftersom den skar av en bit av det dåtida Västerbottens län och delade existerande socknar ända ner på byanivå. Gränsen kunde inte här ens på sikt få sam-

ma genomslagskraft i befolkningens medvetande, då den var dragen genom en bygd som socialt, ekonomiskt, språkligt och kulturellt utgjorde en enhet. Den fick inte heller någon större praktisk betydelse för ortsborna förrän en bit in på 1900-talet. Trots en tidvis rätt hårdhänt försvenskningsspolitik på den västra sidan är samhörighetskänslan fortfarande mycket stark. Inte minst finns det en påtaglig gemensam syn på de alltmer centralistiska samhällena i bägge länderna och man hör ofta centralmakten ur ett historiskt perspektiv beskrivas som ett kolonialvälde.

Åland är genom sin speciella status inte heller direkt jämförbart med Kvarkenområdet. Här var banden västerut så viktiga på alla plan och det maritima beroendet så starkt, att kontakterna aldrig har brutits annat än formellt. Intressant i sammanhanget är, att så länge det finns ett starkt maritimt intresse – det vill säga som har ekonomisk inverkan på befolkningen – så är en kortare sträcka över havet inget hinder. Havet fungerar tvärtom som en naturlig förbindelse.

Kvarken – del av nordbottniskt kustområde

Att historiskt och arkeologiskt definiera enbart Kvarkenregionen som en helhet är inte speciellt givande. Hellre borde man se det som en del av ett större nordbottniskt kustområde, som i Finland börjar norr om Satakunda och i Sverige norr om Ångermanland. I det området har Kvarken fungerat som en mycket viktig transportled och befrämjat ett ömsesidigt utbyte på många plan, men det är samtidigt svårt att göra klara avgränsningar för ett särskilt Kvarkenområde – utom möjligen för vissa inslag i den äldre materiella kulturen.

Exakt vid vilken tidpunkt det i Kvarken etablerades mänskliga förbindelser över havet har inte kunnat fastslås. Vad som däremot kan påvisas med säkerhet arkeologiskt är att maritimt beroende fångstkulturer

med tyngdpunkt på säljakt funnits här, eftersom lämningar från denna jakt kan spåras från tidig stenålder ända fram till modern tid. Som kulturföreteelse fanns bitar av denna fångstkultur kvar ännu långt in på 1900-talet, med tyngdpunkt just på Kvarkenområdet. Om de människor som före senmedeltiden utövade denna fångst vet vi däremot mycket litet.

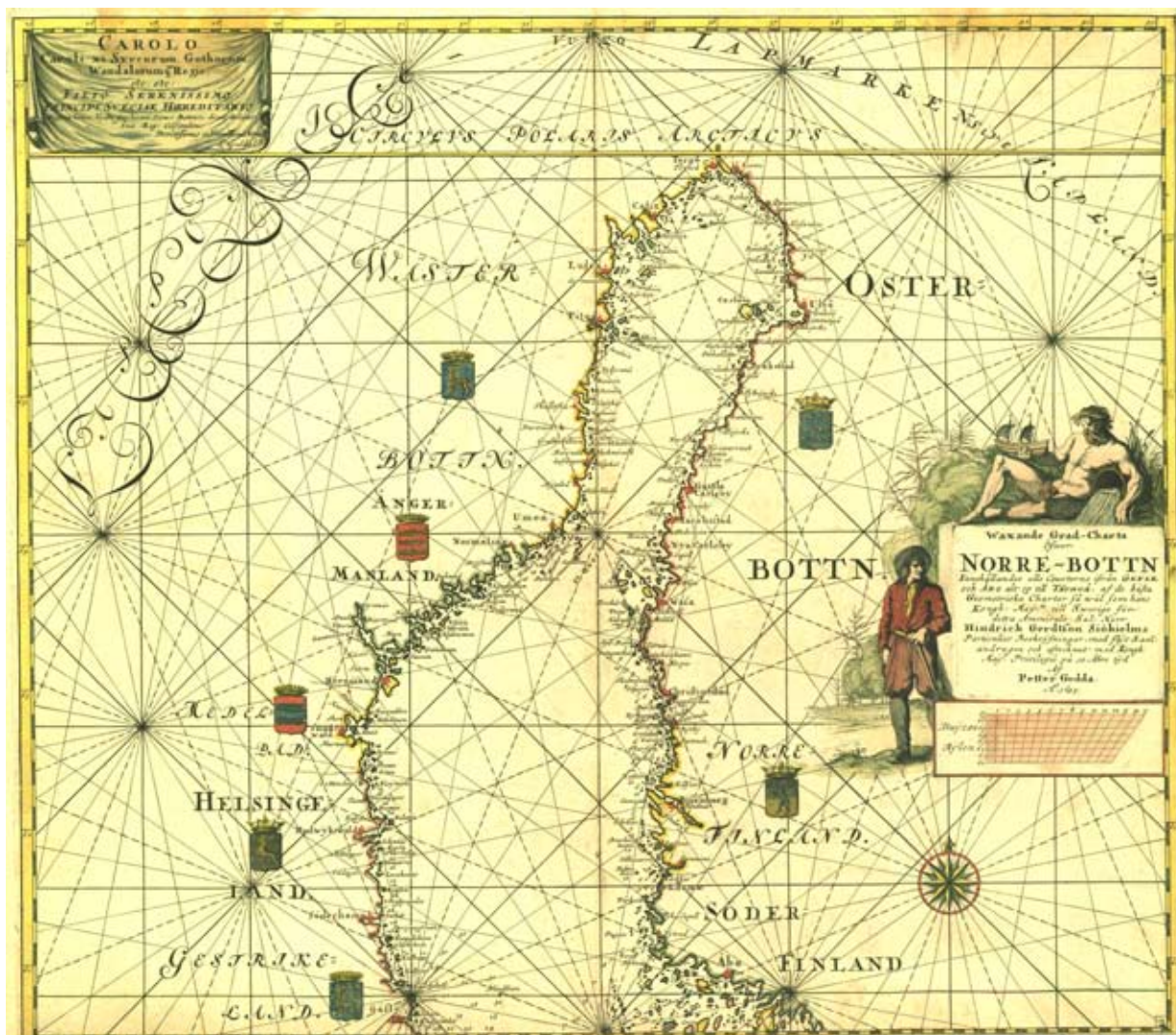
Det som sagts ovan skissar ett ytterligt komprimerat perspektiv bakåt. Tanken är här att regionen bör betraktas ur ett maritimhistoriskt helhetsperspektiv och inte ur det nationella fastlandsperspektiv som hittills varit rådande.

På 1200-talet, när den tyske kejsaren Fredrik IV förklarade Lübeck för fri riksstad, inleddes Lübecks och Hansans storhetstid, vars inflytande för handeln i hela Nordeuropa är väl känt. Med Hansan kom det billigare Lüneburgersaltet ut på en större marknad och ersatte det dyrbara och knappa salt som dessförinnan på riskabla vägar hade kommit från västligare delar av Europa.

Åtminstone med dåtida mått innebar tillgången till det billigare saltet, som dessutom kunde levereras i avsevärda mängder, en revolution för handeln med livsmedel. Saltet var oslagbart som konserveringsmedel, och när större kvantiteter fanns att tillgå kunde ditintills outnyttjade resurser få ett högt kommersiellt värde. Det gällde i högsta grad för laxen som på den tiden fanns i övermått i alla större vattendrag norröver.

Saltet ensamt duger ändå inte som förklaringsmodell till det nya intresset för det nordbottniska området, utan också de dåtida politiska strömningarna att konsolidera hela riken under en stark kungamakt. I Skandinavien anses Birger Jarl (d. 1266) ha varit den förste som konsekvent tillämpade tanken på ett samlat och mera centralstyrt rike.

Handelspolitiskt fanns det högst sannolikt också en strävan från centralt håll att få kontroll över den myck-

Löfvångersbördige Petter Geddas sjöatlas från 1694–95 var ett av de första betydande kartverken. Krigsarkivet.

et betydelsefulla pälshandeln i norr, som otvetydigt gick i östlig riktning mot Novgorod.

Kontakterna sjövägen

Utgår man från den fastlandsbundna historieforskningen är det mycket svårt att se några närmare samband över Kvarken, medan ett maritimt synsätt kan ge en mera logisk förklaring till utvecklingen i regionen. Bakgrunden är att det Svea rike som började bildas utgående från Mälardalen småningom fick Stockholm till huvudstad. Genom att betrakta den dåtida transporttekniken och navigationskunnandet är det möjligt att urskilja ett tänkbart scenario. De effektivaste transportvägarna gick över vattnet, eftersom landtransporter av mera skrymmande slag endast kunde ske vintertid och i jämförelse med båt ändå i mycket obetydliga mängder. För den som seglade med en något mindre farkost från Kvarkenområdet till Stockholm, eller vice versa, blev det naturliga vägvalet söderut från Kvarken längs den finländska kusten via Åland till Arholma. Det gäller inte enbart för den österbottniska kusten, utan i lika hög grad den svenska kusten norr om det forna Ångermanland. Således är den närmaste segelvägen från det nutida Norrbotten fortfarande att från den svenska sidan snedda över Kvarken, gå ner längs den finländska sidan, följa den gamla skutleden öster om Åland¹ och ta kurs på Arholma/Björkö i Roslagen.

Hela den långa segelfartygsepoken kännetecknades, både för stora och små farkoster, av att man var beroende av skyddade vänthamnar, där man kunde invänta bättre väder eller gynnsammare vindar. För det mindre tonnaget fanns direkta behov av natthamnar och man kan åtminstone längs den sydösterbottniska kusten skönja ett sådant äldre system med hamnlägen på relativt jämna avstånd från varandra.

Följaktligen lämpar sig det maritima perspektivet väl för en förståelse av Kvarkenområdets kolonisationshis-

toria och regionbildning, eftersom den östra kusten låg mycket strategiskt för en fortsatt expansion norrut.

Senmedeltida kyrkor och stadsbildningar

Alltså förekom tidigt en livlig handel och den ansågs mycket viktig för den nya centralmakten. Det ofrivilliga beroendet av Stockholm kan åtminstone spåras tillbaka till Tälje stadga av år 1328, vilken ses som början till det Bottniska handelstvånget. Tvånget skulle kvarstå i fyrahundra år och i det mesta kan det ses som en hämsko. Samtidigt innebar tvånget dock att hela områdets beroende av Stockholm blev mycket påtagligt, något som i sin tur betydde att regionen administrativt låg mycket nära maktens centrum.

Ett märkligt inslag från den oroliga tiden var att det ändå samtidigt växte fram ett materiellt välstånd. På annat sätt är det svårt att förklara hur de senmedeltida stenkyrkorna på båda sidor om Kvarken kunde byggas kring sekelskiftet 1500. För den svenska sidan är det rätt klart att det var den ovanligt driftige ärkebiskopen Jakob Ulvsson (d.1521) som aktivt initierade en rad kyrkobyggen, som bör ha krävt en hel del resurser lokalt för det faktiska genomförandet.

Ett annat förhållande som fick stor genomslagskraft på många plan var grundandet av städer, som i snabb takt kom igång från början av 1600-talet. Håller vi oss till Kvarkenområdet så hade ett första försök att grunda en stad nära nuvarande Umeå gjorts av Johan III redan 1588, men det försöket misslyckades rätt snart, inte minst på grund av orsbornas motstånd. Försöket visar i varje fall att Umeå på centralt håll måste ha uppfattats som viktig för handeln i norr, även om detta inte direkt avspeglas i utförelsesiffrorna till Stockholm.

1 Säkrare och obetydligt längre vägval än norr om Åland! Farleden öster om Åland kallas också Norre Botn-Leden på en karta från mitten av 1600-talet.

Det nationella tänkandet är fortfarande mycket starkt. Här ses historie-skrivningens gudinna Clio i sällskap med påstridiga opinionsbildare.

Först i hela regionen blev i stället Mustasaari stad, som grundades år 1606 och fick sina privilegier 1611 samtidigt som namnet ändrades till Vasa. Umeå kom till 1622 och fick provisoriska privilegier 1626 (på grund av kung Gustav II Adolfs död 1632 skulle de bli gällande i 24 år), och däremellan hade Uleåborg grundats 1610. Vid samma tid grundades en rad städer i norr: Luleå, Gamlakarleby och Nykarleby 1620, Piteå och Torneå 1621. Därefter var det ett uppehåll till 1648 då Brahestad i norr och Kristinestad i söder tillkom, samt Jakobstad som grundades 1652.

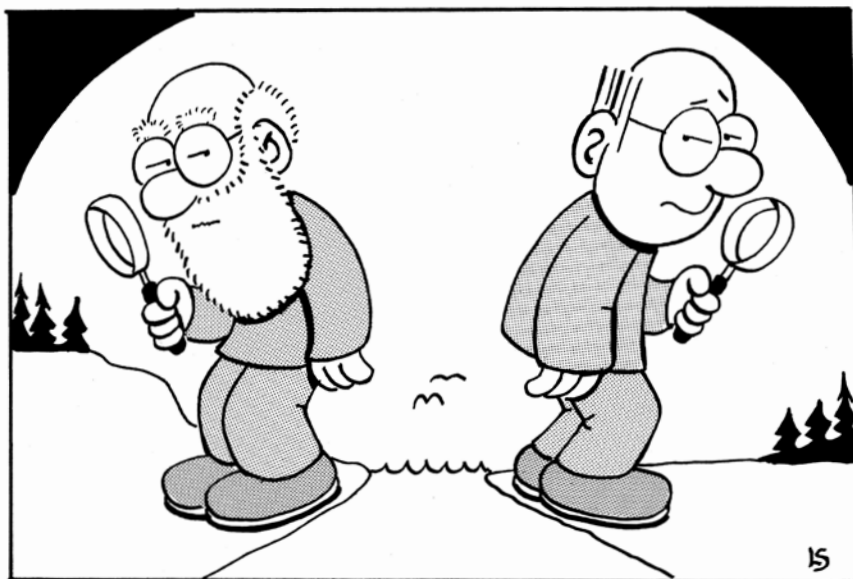
Även om tjärhandeln och skeppsbyggeriet inom regionen med tiden fick industriella proportioner och var viktiga för de nyblivna borgarna, så var det rurala inslaget fortfarande starkt. Att stadsborgarna ägnade sig åt jordbruk och boskapsskötsel var regel ännu långa tider framöver, men också fisket ingick i deras näringsutövande. Redan vid grundandet av Umeå 1622 anhöll borgarna av konungen "att okränkta av Österbot-

tens borgare få idka fiske vid Holmön och Bjurön". Hur anhållan lyckades och vilka de österbottniska borgarna var är inte känt, men ännu i slutet av 1700-talet förklarades ett kapell som uppfördes på Fjäderägg vid Holmön vara ditflyttat från Gamlakarleby. Det handlade uppenbarligen om binäringsfiskande stadsborgare, egentliga fiskarborgare syns inte i källorna i sådan omfattning som till exempel 1676, då det också från Umeå finns dokumenterat att: "Av stadens 90 hushåll hade 41 legat ute i strömmingsfiske." Hur gammalt fjärrfisket från Österbotten var är inte känt, men från slutet av 1500-talet vet man att österbottningar fiskade vid Bjuröklubb utanför Löfvånger.

Den folkliga handeln över Kvarken efter städernas grundläggande syns indirekt i källorna på grund av att den betraktades som klart olaglig av stadsborgarna. Man försökte upprepade gånger styra in all sådan handel till städerna, helt enligt den huvudsakliga idén bakom stadsgrundanden. Det handlade då främst om byteshandel med salt fisk från Västerbotten mot spannmål från Österbotten. Klagomålen på att just denna handel gick Vasa förbi gällde i lika hög grad befolkningen från den östra skärgården, som också de seglade in mot de kända bytesplatserna. De levde under förutsättningar som motsvarade de fiskande västerbottningarnas.

Ur landsbygdsbefolkningens synpunkt var fiskhandeln en del av deras urgamla rätt att sinsemellan fritt byta egenproducerade "ätande varor", ett begrepp som kunde vara högst tänjbart, inte minst när det gällde den eviga frågan om landsköp. I Stockholmshandeln förefaller man från det hållet också gärna ha sett mellan fingrarna med en alltför bokstavig tillämpning av bestämmelserna, så länge den egna handeln gynnades.

Synbarligen förekom samarbete mellan städerna på ömse sidor om Kvarken. Sålunda framskymtar i litteraturen att huvudparten av saltet förefaller ha införts via Vasa, men detta är föga undersökt. Senare och ef-

Forskare vid vatten. Historieforskningen har från allra första början varit mycket nationellt betingad, vilket för Kvarkens del märks däri att man ogärna blickat ut över vattnet till andra sidan.

ter handelstvångets upphörande 1765 framgår det tydligt att kontakterna mellan de nordösterbottniska städerna och Västerbottens kust var legio, vilket också var naturligt med tanke på städernas allt större segelfartyg som föredrog att gå via den för dem säkrare "Västvallen". Visserligen kan det konstateras att utprickade farleder fanns genom Vasa skärgård åtminstone på 1600-talet, men större fartyg krävde betydande svängrum och segelsjöfarten var mycket beroende av vädret på ett slumpartat sätt. Däremot kunde bondeseglarna med sina inte så djupgående småskutor – och i regel med mycket god lokalkännedom – fortsättningsvis söka sig längs de inre och mer skyddade farlederna. Generellt är det påfallande hur det på de äldsta mer detaljerade kartorna noggrant görs skillnad mellan yttre och djupare "skeppsleder" gentemot inre "skutleder". I det senare fallet var Kvarken en mycket naturlig överfart, med ett antal alternativa ruttval om

man dessutom beaktar att ännu på 1700-talet kunde en normal mindre bondeseglare passera grynnor och sund som numera är torra land. Ett betydande antal kustbor från bägge sidor hade dessutom förstahandskännedom om den andra kusten från vintrarnas långfärder i säljakt.

Uppfattningen från centralt håll om Kvarken som förbindelseled framgår källmässigt ur organiseringen av en officiell postled. Den är mindre känd än den åländska postvägen, men tjänade under hårda vintrar och oroliga tider (som tycks ha följts åt) som en viktig förbindelselänk, inte bara för post utan i hög grad även för "kronans folk".

Den första officiella förbindelsen finns belagd från 1592 när landshövdingen över det gemensamma länet, med kunglig fullmakt, beviljade utskärgårdsborna skattefrihet mot att "ärligen över Quarken forsla K.M:ts folk både vinter, sommar, vår och höst"... Lägg

märke till att vinter nämns först, möjligen var det fråga om att säkra överfarten vid behov. Skattefriheten skulle den gången vara endast till 1599, men före det hann dock Klubbekriget drabba Österbotten.

Under 1600-talet fortsatte, enligt flera kungabrev som bevarats från Björkö, den officiellt organiserade överfarten med varierande intensitet. Det finns en uppgift från 1635 att åtta bönder ända från Pedersöre låg i skjutshåll på Björkö, men i övrigt bör själva överfarterna under fredstid ha varit en angelägenhet mellan björkö- och holmöborna. Egentlig postgång förekom sporadiskt under tider av krig, eller när vägen över Åland av en eller annan orsak var spärрад.

Kvarken som konfliktområde

Kvarkenområdet har inte varit någon lugn avkrok i Norden och de större militära operationer som förekommit här understryker regionens betydelse som kommunikationsled, liksom det även var en flyktväg från öst till väst. Hülphers (1789) nämner uppgifter om flyktingströmmar mycket långt tillbaka i tiden. Att man har sökt sig över Kvarken till den förhoppningsvis lugnare västra kusten i oroliga tider kan upprepade gånger beläggas genom historien och fenomenet är bekant ännu från 1900-talet.

Större rent militära företag med själva Kvarken som operationsområde är närmare kända först från Stora nordiska kriget 1700–21, när ryska galärflottor härjade svårt i området och bland annat Umeå plundrades och brändes tre gånger. Annars har de minst sagt besvärliga vattnen varit ett hinder för större aktiva flottoperationer och några egentliga sjöslag har inte förekommit här i norr. Däremot har Kvarken fungerat som en viktig krigstida transportled för post, folk och förnödenheter, vilket kunde kräva nog så stora transportapparater, som till exempel när det svenska kavalleriet med 1 000 rytare år 1742 fördes över från Österbotten till Umeå.

Direkt betydelse som militärt operationsområde hade Kvarken åter under Finska kriget. Mindre operationer företogs över vattnet från svensk sida sommaren 1808 och ett större landstigningsföretag som slutade med reträtt efter slaget om Vasa den 25 juni. Mera känt för eftervärlden är kanske det ryska fälttåget över isen till Umeå i slutet av mars 1809 med över 4 000 man.

Som en historisk parentes kan nämnas att ett engelskt krigsfartyg sommaren 1809 hjälpte de svenska med bevakningen av Kvarken. Sverige och England var ju allierade, något som skulle visa sig få svåra konsekvenser för det sjöfartsidkande Österbotten efter fredsslutet. När den engelska flottan efter närmare ett halvsekel återkom till Kvarken under Krimkriget var det kanske inte till numerären någon större marinoperation, men också då blev konsekvenserna ytterst besvärande för handeln och sjöfarten, återigen på den finländska kusten.

Fredsslutet och gränsdragningen 1809 innebar på sikt ett svårt avbräck för kustborna i Österbotten. Vilka opinionerna var bland befolkningen kan måhända utläsas av bonderesningarna mot den ryska armén sommaren 1808, och efter slaget om Vasa samma år medgavs från rysk sida plundring av staden, eftersom borgarna ansågs aktivt ha hjälpt den svenska kåren.

Den nationella skilsmässan 1809

Fastän fredstraktaten i många avseenden var skrivna så att det mesta i handeln mellan Sverige och Finland tills vidare skulle bli oförändrat, är en riksgrens ändå en riksgrens och bilateral handel inte detsamma som regional handel. För stadsborgarna innebar gränsen till en början att ekonomiska bindningar måste avvecklas, men för de österbottniska handelsmännen innebar den att man hamnade på "fel" sida i den större europeiska konflikten, vilket blev ett synnerligen svårt avbräck för seglationen till utlandet. Många österbott-

Rikssvensken i gemen känner dåligt till sitt grannland Finland och att det till exempel bor svensktalande finländare i Österbotten.

niska fartyg i svenska och utländska hamnar avyttrades av den orsaken och en svår lågkonjunktur inträdde för skeppsbyggande och seglation under det följande decenniet. Det är kanske här man ser en första tydlig början till en olikartad och nationellt betingad utveckling mellan de båda kusterna.

Handeln med "egen avel" från landsbygden skulle i princip få fortsätta som förut, men 1817 höjdes tullsatserna märkbart och vid mitten av seklet och senare företogs ytterligare höjningar, vilket gjorde slut på det mesta av den tvärgående bondeseglationen över Kvarken. Det märks sedan under seklets gång att handeln

med livsmedel, åtminstone från socknarna söder om Vasa, inriktades allt mer på den västra Bottenhavskusten där sågverksindustrin expanderade som kraftigast. Detta är ett fenomen som tydligt exemplifieras av de reguljära ångbåtsförbindelser som öppnades under seklets andra hälft. För den skull saknade inte ångbåstrafiken mellan Umeå och Vasa betydelse, och en sådan öppnades därför redan 1839.

En uppfattning om vilka varor som rörde sig över Kvarken efter riksdeleningen får man genom de vintertransporter som fick stor omfattning genom hela 1800-talet. De var givetvis beroende av hårda isvintrar, men sådana var frekventa under hela seklet, med en kulmination nödåret 1867. Sverre Boucht som noggrant har studerat tullhandlingar, uppger att utförseln vintertid från Vasa under seklets första decennier i huvudsak bestod av spannmål, hampa, fisk, kött och fläsk, alltså till övervägande del livsmedel. Hampan kan ses som en transitohandel österifrån, men det nämns redan från 1600-talet att sådan fördes över Kvarken i samband med skjuts- och posttransporter.

Trots att hästforornas laster bestod av lantbruksprodukter, var skillnaden i jämförelse med bondeseglationen att de omfattande transportererna organiserades av handelsmän från Vasa och att upptagningsområdet kunde vara rätt stort. Transporter med hundratals män och hästar krävde en omfattande organisation både bland exportörer och mottagare. Sannolikt var det fråga om gamla handelsförbindelser som upprätthölls i en ny form – det kan tillsammans med den reguljära ångbåstrafiken sommartid vara en viktig delförklaring till att bondeseglationen gick så starkt tillbaka under samma sekel.

Trafiken vintertid fortsatte som nämnts till seklets slut, med en tydlig kulmination under Krimkrigets sjöfartsblockader (1854 och -55). Senare, år 1893, beslöt till och med att Finlands smörexport skulle gå

den här vägen vintertid om den nya hamnen i Hangö blockerades av is, vilket även blev fallet under ett antal år innan isbrytarflottan hade expanderat. Nämda vinter gick 1 373 hästforor över Kvarken, till stor del med smör, men från de åren märks även en betydande persontrafik över isen. Främst var det fråga om både utresande och hemvändande emigranter. År 1893 följde 520 personer med på returrasorna och det var främst fråga om emigranter som återvände från Amerika. Ett annat inslag bland resenärerna var sjömän som på vårvintern återvände till sina övervintrade fartyg i sydligare hamnar.

Vid sidan av den mer officiella persontrafiken under 1800-talets senare del, med ångfartyg eller ibland vintertid med häst, förekom uppenbarligen en rätt omfattande trafik med mindre båtar och som kunde pågå till långt in på senhöstarna. Om man bortser från gränsen, så var själva färden över Kvarken oavsett årstid inte så märkvärdig för de mera sjövana kustborna. Som jämförelse kan nämnas att avståndet från Valsörarna till Holmögadd var något kortare än från Vallgrundsbyarna till Norrskär, eller obetydligt längre än från Bergö till Rönnskären – sträckor som lotsar, fyrvaktare med flera färdades regelbundet och under alla årstider.

Det kan i det senare fallet både ha varit fråga om illegal handel, emigranter på väg till Amerika, eller personer på arbetsvandring till den västra kustens sågverk som hade stora behov av säsongarbetskraft. Ibland ledde arbetsvandringarna till permanent överflyttning. Genom den arbetsintensiva sågverksindustrin blev inte Norrlandskusten någon utpräglad emigrantbygd, till skillnad från Österbotten som var starkt präglad av utvandring vid samma tid. Arbetsvandringar för säsongarbete från det senare området var i sig inget nytt fenomen, men från att i äldre tid i likhet med livsmedelshandeln ha haft Mälardalen som främsta mål så försköts tyngdpunkten betydligt längre norrut vartefter

sågverksindustrin byggdes ut längs kusten. Kännedom om den rådande arbetssituationen på den andra kusten kan man mycket väl ha fått direkt eller indirekt genom vårvintrarnas säljaktsfärder, som i regel följde den västra kusten. Ett liknande fenomen kan eventuellt skönjas vid samma tid för de nordliga svenskösterbottniska socknarna, åtminstone i fråga om utförsel av livsmedel, med trafik till sågverksorterna i Norrbotten.

Regionens nationalisering

Kontakterna och handelsförbindelserna var således fortsatt livliga under 1800-talet, även om de skedde i nya banor. En tydlig skillnad från tidigare var att bon-deseglation i egentlig mening minskade högst avsevärt, även om livsmedelsexport ännu förekom. Nya avsättningsmöjligheter bör även ha uppstått genom en begynnande industrialisering i Finland.

Inte ens den engelska flottans blockad under Krimkriget förmådde stoppa handeln över Kvarken, utan ledde tvärtom till ett synnerligen stort uppsving i form av ett högt antal blockadbrytare i mindre båtar på höstarna och hästforor vintertid. Man såg då området som svårbevakat på grund av den relativt korta överfarten. Detta gällde också varor från andra områden på den östra sidan, för även övriga kuster hölls i blockad. Man har ändå på goda grunder ansett att den engelska flottans omfattande fartygsbeslag och anfall mot kuststäderna förde Finland närmare Ryssland, och det är inte omöjligt att det också bidrog till ett ökat nationellt tänkande. Sverige var till namnet neutralt och när den engelska flottan inte jagade blockadbrytare eller gjorde räder mot den östra kusten så provianterade man och fyllde på vatten i Umeå med, enligt en samtida källa, ett blomstrande socialt liv som följd.

Andra och mera långtgående orsaker till hur invånarna i regionen med tiden kom att uppfatta sig som invånare i skilda nationer – vilket inte för så länge sedan

hade varit en helt främmande tanke – kan sökas i 1800-talets akademiska idévärld i kombination med olikartad ekonomisk utveckling på respektive kust. Till detta kommer den dramatiska politiska utvecklingen i Finland från och med 1890-talet och generellt sett en tilltagande polarisering mellan olika samhällsskikt.

De nationella strömningarna växte sig under slutet av 1800-talet allt starkare också i bredare lager, vilket förmodligen inte hade fått en sådan genomslagskraft om inte nationalismen hade fått flankstöd av folkskolerörelsen vid samma tid. Samtidigt skedde en genomgripande omstrukturering på det agrara området på respektive kust. Som ett resultat av den utveckling som tog sin början i 1700-talets reformer blev de tidigare bondeseglarna allt oftare renodlade jordbrukare och med det ökade polariseringen mellan det maritima och agrara. Därmed klipptes många av de direkta personliga banden med den andra kusten. De yttre skärgårdsborna som befann sig närmare den maritima kulturen skulle visserligen upprätthålla banden ännu länge därefter, men med en tydligare differentiering i olika näringsområden kom de småningom att vara i minoritet. I takt med industrialiseringen växte dessutom en arbetarklass fram, som i de flesta fall var mera bunden lokalt och hade vardagens mera närliggande problem för ögonen.

På handelns och industrins områden kan man se hur utvecklingen efter skilsmässan inte längre var samspelt mellan kusterna. Österbotten låg dessförinnan långt före i fråga om export av skogsprodukter, främst när det gällde tjära och skeppsbyggeri. Visserligen fanns samma näringar i Västerbotten (till exempel var skeppsbyggeriet tidvis mycket livligt i umetrakten under högkonjunkturen mot 1700-talets slut), men i och med riksdelningen stod Sverige inför det bistra faktum att en högst väsentlig del av dess på skogen baserade export, inklusive skeppsbyggandet, hade fallit bort. Rätt snart

gjordes också från centralt håll rekognoseringar av både hamnar vid kusten och av lämpliga flottleder i älvarna för att utröna möjligheterna till att exploatera de dittills lågutnyttjade men stora skogarna i landets norra och inre delar. Troligen spelade även lagstiftningen här en roll, men allt detta är ännu inte fullständigt undersökt. Hur som helst gick Västerbotten in i en storhetstid i fråga om export av skogsprodukter. Utvecklingen inom sågindustrin i Norrland har också karakteriserats som "explosionsartad" efter seklets mitt.

Senare under 1800-talet fick den ekonomi som baserades på egenproducerade billiga träfartyg allt svårare att hävda sig gentemot de effektivare ångfartygen och nya skeppsbyggnadsmaterial. För den internationella sjöfarten brukar Suezkanalens öppnande 1869 ses som en avgörande vändpunkt i kampen mellan segel och ånga, men processen var mycket lång och i bakgrunden fanns förstås hela tiden den tilltagande industrialismen. På ett närmare plan fick byggandet av Saima kanal mellan sjön Saima och Viborg vid Finska viken betydande följder för de österbottniska städerna, som förlorade det mesta av sitt uppland när transporterna från inlandet tog kanalvägen mot sydost. Krimkriget innebar givetvis också ett svårt bakslag för den österbottniska segelsjöfarten och medförde stora fartygsförluster.

Järnvägen en dödsstöt

Öppnandet av järnvägen till Vasa 1883 kan betraktas som slutet för de österbottniska städernas kommersiella storhetstid. Samhörigheten med Ryssland bidrog givetvis till att handelsvägarna och de kommersiella intressena drogs mot söder och sydost. För Västerbotten gick utvecklingen i en annan riktning efter att den regionala djupsjöfarten minskade i betydelse. Tack vare ett väldigt uppland med skog och utmärkta flottleder längs de stora älvarna – i stor omfattning förbätt-

rade av människohand – fick skogsprodukterna allt större betydelse. Mycket av det kapital som sjöfarten genererat kunde investeras i den växande sågverksindustrin och med tiden vidare i cellulosaindustrin. Därmed stannade ett betydande kapital kvar inom området, vilket hade betydelse för den fortsatta utvecklingen.

Denna process kan jämföras med Österbotten som kom att förlora en betydande del av sitt sjöfartskapital söderut, och där flera mindre städer i det närmaste stannade i utveckling sedan segelsjöfarten förlorat sin betydelse och emigrationen ökade. Visserligen förekom också export av sågverksprodukter från den östra kusten, men avsaknaden av motsvarande uppland och transportvägar gjorde att den på långt när inte kunde hävda sig kvantitativt. I stället märker man här tidigt ett inslag av mekanisk industri, och medan man redan vid seklets mitt började investera i ångfartyg i Vasa, så fortsatte man ännu en tid i Västerbotten att bygga fartyg i trä, möjligen för att sådana ännu i viss mån ännu kunde konkurrera med ångfartygen inom den omfattande trävaruexporten.

En annan olikhet var att järnvägen som nådde Umeå 1896 inte kom att få samma dränerande effekt i Västerbotten som i Österbotten. Likheter fanns dock kvar mellan tvillingstäderna Umeå och Vasa i och med att båda var administrativa centra med bland annat landshövdingesäten och hovrätter. Det är naturligtvis svårt att utan fördjupad forskning avgöra vilka kollegiala kontakter som förekom över Kvarken mellan de högre tjänstemännen och hur formella de i så fall var. Åtminstone förefaller man ha hållit sig relativt väl underättade om situationen på respektive ort och den reguljära passagerartrafiken gav stora möjligheter till personliga kontakter under den tid av året som havet var isfritt. Ändå är det svårt att kategorisera, då det enligt dagens mått i bägge fallen handlade om småstäder där alla mera inflytelsrika kretsar på respektive ort, både administrativa

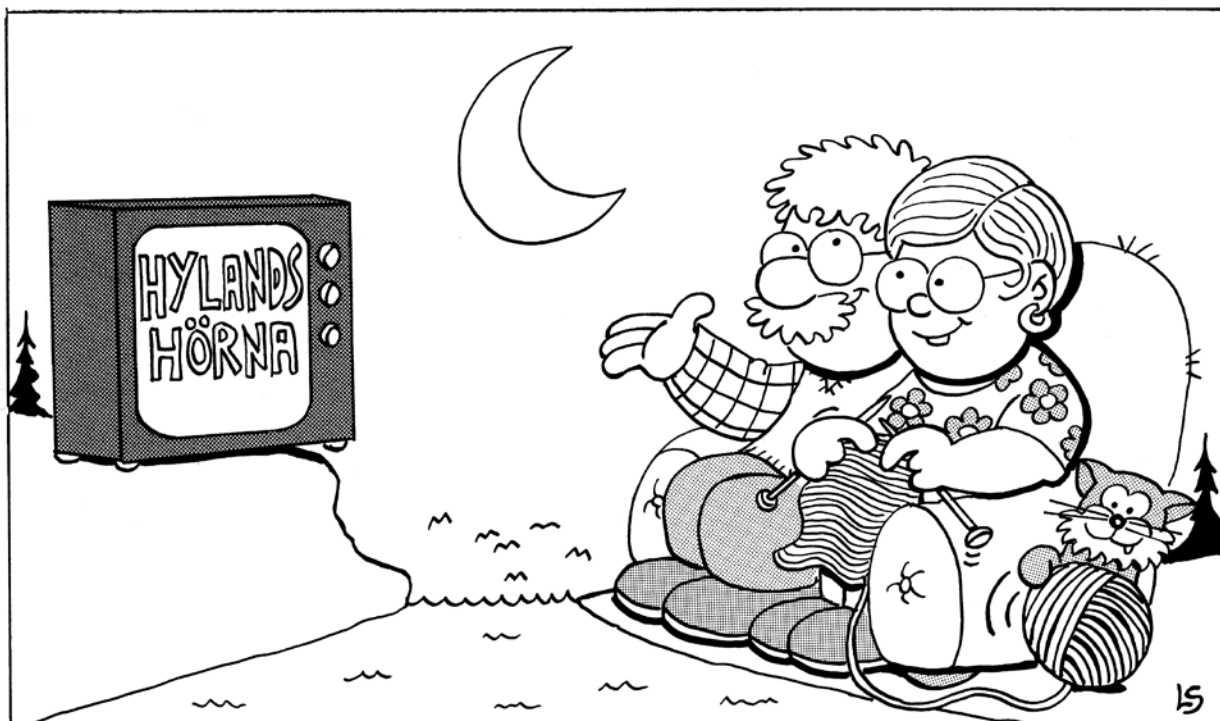
och kommersiella, kände varandra personligen. Att kontakter av olika slag förekom kan tas för givet, en obesvrad fråga är i vilken utsträckning man mer än geografiskt uppfattade sig som invånare i samma region.

Intrycket man får är att den nationella identiteten av flera samverkande orsaker stadigt växte sig starkare på bägge sidor av havet under det första seklet efter skilsmässan 1809, framför allt under 1800-talets sista decennium när förryskningssträvandena skärptes i Finland, samtidigt som i Sverige en hätsk försvarsdebatt åtföljd av intensiv propaganda ledde till att den frekvent återkommande "rysskräcken" växte sig starkare. Det var också samtidigt som unionsstriden med Norge ytterligare fick de nationalistiska känslorna att svalla.

Flykten från öst till väst

Förryskningspolitiken i Finland ledde till en ökad trafik över Kvarken i riktning mot Sverige. Det är ändå ofta svårt att med hjälp av statistiken tydligt skilja mellan de som emigrerade, oftast vidare till Amerika, och de som flydde av politiska skäl. De "officiella" emigranterna tycks oftare ha valt sydligare och tryggare vägar, medan många värnpliktsvägrare sökte sig över Kvarken – sommar som vinter – och fortsatte ofta vidare till Trondheim om målet var Amerika. Till kategorin emigranter hörde förstås också de som av tvång eller frivilligt begav sig i landsflykt till Sverige.

När den egentliga aktivisttrafiken startade 1915 blev Kvarkenområdet en viktig etapp, om än inte den enda. Då fanns ett väl utbyggt kontaktnät längs hela linjen och 350 unga män tog sig över via Holmön med jägarutbildning i Tyskland som främsta mål, men överfarterna var för den skull vare sig säkra eller fria från strapatser. Några större problem med de svenska myndigheterna verkar inte dessa "politiska flyktingar" från en krigförande nation ha stött på, troligen bidrog kontakterna i landet via exilfinländarna till smidigheten.

Tack vare radio och tv är svenskspråkiga österbottningar relativt välinformerade om vad som händer och sker i Västerbotten och Sverige i stort.

Däremot fanns en svensk nervositet över den ryska kejserliga militärmaktens avsikter, för deras närvaro var högst konkret. Bland annat gick tyska malmkonvojer genom Kvarken på den västra sidan och det förekom stridshandlingar i form av torpederingar, medan den ryska sidans rädsla för en tysk invasion i området var påtaglig. Kvarken var således ett från båda sidor hårdbevakat område under den här tiden.

Nationalitetssträvandena och den politiska utvecklingen i Finland följdes givetvis med stort intresse från den svenska sidan. Självtändighetsförklaringen 1917 möttes också med stor sympati i alla politiska läger, men när inbördeskriget bröt ut följande år var splittringen omfattande: från högermän som krävde inter-

vention på de vitas sida till radikala socialdemokrater och vänstersocialister som uteslutande tog parti för den röda sidan (medan mera moderata socialdemokrater ställde sig kallsinniga till väpnat uppror). Som nämnts hade en politisk polarisering skett i fråga om opinionerna redan kring sekelskiftet 1900 och nu skärptes de ytterligare av livsmedels- och varubristen under första världskriget. Således blev även deltagandet av svenska frivilliga i inbördeskriget en högst kontroversiell fråga.

Den ambivalenta inställningen vid den nya nationens tillblivelse ändrades inte i och med fredsslutet, utan Ålandsfrågan förblev i högsta grad aktuell. Förvecklingarna innan den frågan var löst bör – om inte förr – ha

skapat en djupare insikt också hos bredare samhällslager om att det nu var fråga om två suveräna stater, vars intressen kunde gå isär. Till stor del kunde motsättningarna överbryggas efter 1921, men olikartade ekonomiska förutsättningar och inrikespolitiska processer i respektive land skulle ännu länge göra att förhållandet svårigen kunde uppfattas som riktigt jämlikt.

Den språkligt enhetliga regionen

Även på lokalplanet i de svenskspråkiga delarna av Österbotten torde utvecklingen fram till sekelskiftet 1900, samt händelserna före och i samband med självständigheten ha haft en djup inverkan på identitetsuppfattningen. Den sammanhållande faktorn, viktigare än vattnet, blev då för en längre tid huvudsakligen språket och en i allmänhet ganska vag uppfattning om ett gemensamt kulturellt ursprung. Mediernas starka framväxt under 1900-talet kunde ändå i accelererande grad motverka att de svenskspråkiga i Österbotten helt klipptes av från den rikssvenska kultursfären. Radion var troligen den viktigaste och sakligaste länken under de första decennierna efter självständigheten. Det bör dock poängteras att den typen av kommunikation bara gick åt ett håll; i Västerbotten blev närmarer kunskap om den andra kusten allt mera sällsynt.

Emigrationen till Sverige från Österbotten, som tog ny fart efter andra världskriget, kan ytligt ses som en fortsättning på benägenheten att söka arbete västerut. En rad andra faktorer kan ändå anföras, där det mesta bottnar i den på flera plan olikartade utvecklingen länderna emellan, men där också språket spelade en väsentlig roll vid sidan av rent materiella fördelar.

Sverige hade under tiden utvecklats till ett högt industrialiserat land, med kraftig urbanisering under hela seklet och stora delar av Norrland hade börjat förvandlas till avfolkningsbygd, då de flesta nya arbetsplatser stod att finna längre söderut. Det blev också i

huvudsak till Mellansverige som den nya vågen av emigranter sökte sig och i mycket mindre utsträckning i en tvärgående riktning. I stället skulle televisionen avsevärt öka österbottningarnas kunskaper om den motstående kusten, framför allt efter det att regionala nyheter började sändas regelbundet. Dessutom lyssnar häpnadsväckande många österbottningar fortfarande på 2000-talet till lokalradiosändningar från Västerbotten. Omvänt har medierna ändå inte kunnat fungera, eftersom ingen sändare nått längre västerut än till de yttre kobbarna, vilket väl måste bero på att man från centralt håll har bedömt det som att det inte har funnits något behov av att nå ända över.

Idag är situationen således den att tvärgående information bara går i en riktning, med å ena sidan svenskspråkiga österbottningar som måste sägas vara väl informerade om situationen i Västerbotten, å andra sidan västerbottningar som grovt generaliserat vet mycket litet om grannkusten och som hellre i likhet med rikssvenskar i övrigt i allmänhet ser Finland som en svårdefinierad "klump". Även om de senaste decenniernas strävan till regionalt samarbete på olika plan i någon mån förbättrat kunskaperna bland allt flera, är man ännu långt ifrån en allmänhet medvetenhet eller psykologisk känsla av samhörighet. Detta är ägnat att förvåna; efter att för egen del ha varit fast boende i båda regionerna och dessutom både i Stockholm och i Helsingfors är det helt uppenbart hur nära varandra Kvarkens båda kuster faktiskt står, inte bara geografiskt, utan även kulturellt och mentalt (det svårdefinierade ordet "kynne"). Utifrån sett har man betydligt mera gemensamt än med respektive huvudstad och hade inte utvecklingen efter riksdelningen gått i olika riktningar på grund av de externa faktorer, som jag har försökt sammanfatta ovan, hade det naturligare varit att man ännu kunde ha uppfattat sig som en gemensam region – det förargliga röda strecket till trots.

Föreställningen *Sveaborg* med manus av AnnaSara Hammar spelades hösten 2008 i Umeå.
På bilden ses Daniel Rudstedt och Frida Sandberg i rollerna som Carl Olof Cronstedt respektive Beata Sofia Wrangel.

Hur firar man 200 år av fred?

PIA SJÖGREN

Det är 200 år sen Sävarborna gömde sig i skogarna under tiden som augustiskördarna skövlades. 200 år sen soldaten Katrin Servenius utklädd till man följde sin make i krig och plundrade sårade ryssar på ammunition och sen fick tapperhetsmedalj. 200 år sen hus i Ratan fick de kulhål i väggarna som ännu går att se. Idag uppmärksammas 200 år av fred på olika sätt. Men hur gör man det bäst? Och hur försvarar man freden bäst? Genom att leka 1800-talsinfanterist, eller genom att bygga en gigantisk fredstamagotchi?

Det kan tyckas längesedan, men här och nu är intresset för historien hett och hängivet. Och det är viktigt att varje generation själv minns, säger författaren och historikern Peter Englund till *Västerbotten*.

Och Västerbotten minns:

Unga tränar 1800-talsexcercis i garage och skolor.

Industridesignern brottas med den oändligt stora fredsmaskin som skolbarn har klurat ut.

Sävar och Ratan laddar för kungaparets augustibesök.

– Är du suuur? gastar fru Cronstedt från sovrummet, medan maken, herr kommandant, vadar fram genom högvis av propaganda från ryssarna, villrådig, med tusentals svenskar att ta ansvar för där inne på fortet, bland dem medföljande fruar och barn.

Jag blir betagen av pjäsen *Sveaborg*. Eftersom mitt sällskap är en femåring (med hörselkåpor för mullrande eldgivning) missar jag andra akten och frågorna pockar på två dagar senare, när jag får fatt i manusförfattaren för att boka intervju:

– Hur gick det för kommandant Cronstedts fru Beata och dottern Hedda där i fästningen när ryssarna väl anföll? Och fanjunkare Karlström, åkte han hem eller?

– Menar du på teatern eller efter kriget, motfrågar AnnaSara Hammar.

Faktiskt menar jag bara pjäsen. Eller menar jag verkliga livet, då för 200 år sen? Ja, puh, de överlevde. Karlström försökte fly, men det redde ut sig. Cronstedt blev hånad resten av sitt liv, sen han kapitulerat. För dottern gick det bra. Hon blev societetsdam i Finland, gifte sig med en militär och fick barn.

Hundratals timmar i arkiven, med brev, dagböcker och rapporter hade AnnaSara bakom sig när hon gav sig i kast med det inre förloppets drömmar, drivkrafter och tvivel.

– Mitt uppdrag att vara kommandant är viktigare än det som middagsvärd, biter Cronstedt av fruns 1800-talstjat.

Århundradets reenactment

Mesta möjliga tidsresa vill man också få till för besökarna i Sävar i augusti 2009. Vid ett så kallat reenactment kommer det att smälla och ryka inför en tusenhövdad publik. Ett historiskt återskapande med flera hundra skådespelare som bär kopior av dåtida uniformer och vapen. I "Sista slaget" ska de drabba samman, så likt som möjligt det sista slaget för 200 år sen. Runt det vill man bygga en 1800-talsmiljö som gäster, i lånade tidstypiska kläder, kan röra sig i.

– Vi vill att man ska få ta del av historien på ett mer personligt sätt! Det känns lite konstigt att kalla sig gammalmodig, men vi vill att interaktivitet är något man gör på plats, något man personligen är med om – inte något som bara är i en dator, säger Linus Råde, 27, aktiv i föreningen Interaktiv historia.

Föreningen kom till för tio år sedan för att ordna årliga rollspelskonvent i Sävar. Nu jobbar den med att göra pedagogiska interaktiva rollspelspaket för skolor, fredskonferens, reenactment och teater, som *Sveaborg* som spelades i Umeå hösten 2008.

Där och då har Interaktiv historia-gänget spikat och sytt till scenen och på premiären är det dags för buller och bullar. Både ljud under föreställningen och fiket under pausen sköts av de rakryggade unga män som andra kvällar tränar 1800-talsexercis.

– När man jobbar i professionella sammanhang vågar man inte fråga om någon kan jobba gratis... Här är det bara självklart! Jag är mycket imponerad av allt de gör och med vilken kraft och energi, säger teaterproducenten Ingunn Grande.

Sveaborgs regissör Emil Nilsson-Mäki håller med:

– De levandegör historia utan att veta om folk är intresserade av det. Och så är de det! Man tänker först att det ska bli en "skolgrej", men det är inte alls i utbildningssyfte. Historien själv är så intressant och häftig att dramatisera. Vi kan visa hur han [Cronstedt] låg

på marken och grät som ett barn. Det blir i sitt sammanhang och så kan man slippa läsa Hermans dammiga böcker.

En sprillans 2000-mässig roll-up står där publiken går in: "Hjälp till att sätta Sävar på kartan". Ja, om inte nu, så...?

– För oss föddes idén innan Märkesåret 1809 ens var påtänkt! Så att regeringen kom på det också var ju en väldigt rolig överraskning. Kul att någon mer bryr sig, typ regeringen, haha, säger Linus Råde.

Människorna viktigast

För en novis av idag ger tankarna i och kring *Sveaborg* något av ett militärhistoriskt uppvaknande. Föreställningen i Profilteaterns hus på I20-området i Umeå sammanfaller dessutom med att jag börjar läsa Peter Englunds senaste, kritikerhyllade *Stridens skönhet och sorg* (2008). Englund, och med honom läsaren, kommer nära, ja in i tankar och känslor på 19 huvudpersoner runt om i Europa under första världskriget.

– Som historiker blir man lätt bergtagen av de stora breda linjerna, och de är viktiga. Men om man ska skriva om ett krig på en halv sida så ryms inte människorna. Förstås. Jag har alltid varit intresserad av de enskilda, vill aldrig glömma bort deras upplevelser. Och i min nya bok har jag genomfört det ännu mer konsekvent, säger Peter Englund, på telefon från sin uppländska skivfabrik (någon vecka innan han blev nästan onåbar, sedan det blivit känt att han blir Svenska Akademiens nye ständige sekreterare).

Men om historikerna mer sällan låtsas om krigens män, kvinnor och barn så är det inte något nytt och märkvärdigt på en teaterscen, enligt Englund:

– Att skildra det personliga är det som är historisk fiktion. Till och med i poesi ju, som i Snoilskys *Svenska bilder*.

Skolbarn i Hörnefors och på Ålidhem har fått bidra med teckningar på temat fred till Fredsmaskinen som Designhögskolan bygger. Teckning av Niklas Rådman.

Skolbarn tecknar till fredsmaskin

En tänkbar bild av år 3009 ger de teckningar som skolbarn målat och ritat apropå krig och fred.

– Du ser ju! Det är hur mycket som helst!

Industridesignern viker varsamt upp blädderblocks-stora barnteckningar i tusch. Det är färgglada, fantasifulla hjärtan, blixtar, hus och robotliknande varelser. Så här ska fredsmaskinen se ut och fungera. Den som Designhögskolans Johan Bergvall ska bygga, rent fysiskt, på uppdrag av 8-åringar i Hörnefors och på Ålidhem i Umeå.

– Fredsmaskin, vad är det för något?! Ja, man blir ju i alla fall peppad. En rolig idé. Galen! Det är ju inte det man håller på med i vanliga fall.

Johan Bergvall vet inte hur han ska ro det här i land. Än. Barnen har suttit i filosofiska samtal med

Marie Lundstedt som är doktorand i teoretisk filosofi vid Umeå universitet. I beställningen som de lämnat ingår bland annat: "På utsidan av fredsmaskinen så finns en skärm där man kan ladda upp fotografier på sig själv eller någon annan, men endast av personer som bidragit till fred på något sätt. Eller gjort något snällt. Om man ser sig själv på fredsmaskinen så får man gå in i den." och "Den är grön så att den kan kamouflera sig och den är oändligt stor. Där inne finns bland annat ett sovrum, leksaker, hjärta och en fotboll. /.../ Om man till exempel önskar sig fred så säger den hur man gör fred."

– Vi är tillbaka på 50–60-talen, tänker jag, när tekniken skulle rädda oss, både hemma och på jobbet. Nu finns tekniken överallt i hela världen och ska också rädda, filosoferar Johan.

– Maskin kontra människa... Min egen önskan eller tolkning är att vi alla är fredsmaskiner, vi människor. Tekniken räcker inte för att göra det perfekta samhället.

Johan Bergvall fascinerar av historia och krig:

– Man vill veta, vad är Sverige? Man vill se en 3D-bild, hur hamnade Sverige här...? Men mest fascinerande är ju hur i all friden lyckas man få folk att ställa upp liksom? I krig?!

Lätt, mycket lätt, svarar Peter Englund:

– Som journalist i kriget på Balkan såg jag att det var inget problem alls att få folk att ställa upp, fortsätter han. Folk slog ihjäl sin granne utan större bryderi, men de var inte galna. En hel del handlar om att komma bort från det svenska perspektivet, alltså att krig alltid framstår som obegripligt. Att alla är galna. Det är "roligt" att gå i krig. Det är ett bra sätt att göra ett folk lyckligt. Att få känna entusiasm över något, och få hata någon, en gemensam riktning, det är vad som krävs för att få ett folk att känna sig lyckligt.

Marsch i garaget

Och i ett stort, öde underjordiskt garage tränar fänrik Johansson sina tre rekryter i Umeåbataljonen.

– Kompani! Höger... OM! Marsch!

Han synar Tommy, Malin och Björn där de stampar iväg, någorlunda rakt, kanske tack vare löparbanans nötta streck.

– Men nu går ingen i takt, säger officer Martin Johansson. Bara riktkarlen. Han går ju alltid i takt...

De laddar sina lätta Emil-bössor i trä, håller upp svartkrut, med tomma händer, låtsas.

– Helsepänn hanen, säger Martin.

– Klick, klick, klick, svarar rekryterna, inte precis i korus.

– GE FYR!

– Skott! svarar de meniga, nu helt samfällt.

PIA SJÖGREN

Vintern 2008/09 tränas det för fullt i ett parkeringsgarage i Umeå inför sensommarens stora reenactment i Sävar.

De är inte krigiska av sig. De har ett tag kvar till att ens likna militärer. De gillar samhörigheten. Det är något organiskt med att röra sig i takt tillsammans, som cheerleaders, tänker jag. De gillar teater och dumt då att missa en sådan jättehappening som "Sista slaget" i Sävar. Det dröjer länge till nästa chans. Och det är ju för fredens skull.

– Det ska inte bli bara en lek. Att vi glorifierar kriget är ett mardrömsscenario. Krigets snygga sida är ju den totala gemenskapen, att så helt gå upp i ett kollektiv. Men mest är var och en del av en krigsmaskin och med litet eller inget utrymme att göra det hjältemodiga, säger AnnaSara Hammar, som skriver manus till "Sista slaget" också.

Det blir ett försök till återskapande, inspirerat av bland andra slaget vid Waterloo, som lockar lajvare från hela världen varje år.

Men en gissning är att författaren Peter Englund inte kommer att höra till tidsresenärerna:

– Jag skulle aldrig kunna känna "så här var det". Men så är jag ju historiker också. Jag är inte vidare lockad av maskeradspel. Man försöker träda in i en värld fysiskt, som jag menar att man bara kan nå psykiskt. Jag tycker det är ett fåfängt försök att fysiskt beröra en annan tid! Men man minns ju på olika sätt.

Vad är fred?

Fira ett krig? Nej tack. Det finns ledande politiker i Umeå kommun som har varit minst sagt skeptiska. Att hamna på kartan som krigslystna kan väl kännas sådär i 2014-tider. AnnaSara Hammar är den enda i Sävargänget som inte är rollspelare, men väl både magister och lärare i historia. Hon har själv tvekat inför idén om reenactment. Men inte nu längre:

– En lång fredsperiod på 200 år måste ju ställas mot någonting! Att säga att vi bara ska "fira freden" är att göra det för lätt för sig. Det är lättare att ta avstamp i kriget och diskutera därifrån, i stället för tvärtom. Fred väcker faktiskt inte samma frågor som krig.

När vi suttit länge i föreningens nyinflyttade kontor i gamla Konsum i Sävar, säger AnnaSara flera gånger "Nu ska jag inte säga för mycket, men...". Och så tar hon liksom i:

– Vad är fred? Är det ens fred nu, när Sverige säljer vapen som används i andra länder och skickar soldater till krigshärdar? Sverige är inte ett helt igenom snällt land. Vi har byggt vår nation på krig, precis som alla andra!

– Jag tror inte man kan luta sig tillbaka och tro att 1809 är vårt sista krig. Sverige är ett litet land som har förutsättningar att hamna i kläm, säger AnnaSara, liksom nöjd med att sävligt svära i kyrkan.

Genom att närma sig kriget, ju närmare desto bättre, så ser man det som kan göra skillnad:

– I början av 1800-talet stred man i linjeformering. De skulle skjuta och stå. Stå kvar och ta emot fiendens

PIA SJÖGREN

AnnaSara Hammar är gymnasielärare i historia och hon bidrar också med manus till flera av de föreställningar som föreningen Interaktiv historia i Sävar arbetar med.

salvor. De fick absolut inte springa därifrån eller lägga sig ner. När man förstår det, då först kan man få en känsla av hur det kanske var för den enskilde soldaten. Krig var lika vidrigt då som nu och om vi förstår mekanismerna kanske vi kan stävja något i tid nästa gång, hoppas AnnaSara Hammar.

Fred och framtid = unga

På Designhögskolan är det möte om barnens fredssmaskin igen. Nu måste de bestämma sig för vad de ska göra. Den stora lådan är ute. Det är "tamagotchin" som inspirerar alla mest.

– Det är vi människor som är fredsmaskiner. Var och en, säger industridesigner Johan Bergvall.

– Tamagotchigrejen blir som ett fredsdjur som måste skötas om, vårdas hela tiden för att överleva. Det är en briljant idé, jätte-jättebra, säger Kulturverkets konstnärlige ledare Arne Berggren.

Internet får stå för det oändliga med fredsmaskinen. Klasser i Hörnefors, Madrid och Brasilien tar hand om varsina djur och/eller jobbar tillsammans om önskningar, låtar, teckningar... På så vis får de freden att överleva. Kanske en bakgrundshistoria, som i "World of warcraft" eller "Second life".

– Och Fred kan vara en figur, en fysisk varelse i historien. Nu kanske det måste bli på engelska, säger Frida Hammar, Kulturverkets projektledare för Fred Ofredo.

Fredsmaskinens urmoder är Gith Kvarnström, chef för folk- och skolbiblioteket i Hörnefors:

– Jag bad hörneforsborna höra av sig till mig om hur vi ska uppmärksamma det som kallas affären i Hörnefors, när ryssarna överrumplade svenska soldater 5 juli 1809. Men det var helt dött. Då kom jag på att när det handlar om fred och framtid, då ska barnen vara med!

Gith Kvarnström tog så småningom kontakt med Kulturverket och den spejsade framtidsfreden kom i rullning.

Samtidigt grävde AnnaSara Hammar ner sig i arkivens 200 år gammal svenska och blev både förälskad och fascinerad. Till pjäser och reenactment söker hon ändå ett tidlöst språk:

– De var så känsllosamma, använde själva språket, hade en vacker omsorg om det. Men om någon sa likadant idag skulle vi tycka att de var dramatiska fjollor. Vi är mer behärskade nu – eller snarare tillknäppta.

– Jag ser det som känslornas historia! Det var mycket mer okej att bli rörd och sentimental, också för män. Det är inte anmärkningsvärt att Cronstedt bryter ihop inför kapitulationen 1808. Det obehagliga är att han gråter som ett barn och inte som en man.

Träffningen i Ratan

År 1809 ämnade svenskarna inte kapitulera. Dagen efter slaget i Sävar fortsatte striderna i hamnbyn Ratan

några mil norr om Umeå. Hittills har Ratan stått för mest uppmärksamhet kring Finska krigets slutkläm. Den så kallade träffningen i Ratan anses vara en skenmanöver, därför inte ett formellt slag. 120 svenska krigsfartyg med 10 000 man tvingade ryssarna till reträtt. Men bara för kvällen. Två dagar senare var svenskarna på väg bort från Bottenviken.

Landsättningen i Ratan var den största både hittills och hittills av svensk trupp, 18 augusti 1809. Det är här kungen och drottningen kommer att börja sitt Västerbottensbesök i augusti 2009.

– Vi ska göra fint i byn, avverka vid hamnen och måla om stängslet runt gravarna, säger Ulla Zachrisson, ordförande i Ratans byalag.

Till spelet kring landsättningen, som Interaktiv historia i Sävar ska hjälpa till med, kommer galeasen Jacobstads Wapen samt musik- och teaterfolk från Robertsfors.

Från tragedi till välsignelse

Det finns förstås krig och krig.

– Rikets östra del bröts loss och 1808–09 har skapat vår värld, säger Peter Englund och uppmuntrar till nutida hågkomst:

– Det är viktigt att varje generation betraktar händelserna på nytt. Nya erfarenheter ger nya sätt att förstå. Nu kan vi ju se 1809 med den förståelse vi har nu kring nationalstater och hur de blir till. På 1950-talet var det fortfarande den svenska tragedin att vi förlorade Finland. Nu kan man ju på sätt och vis se det som en dold välsignelse. När Finland sen skulle frigöra sig så riktades det mot Ryssland i stället för Sverige. Så slapp Sverige ett nationellt trauma, avslutar Peter Englund.

1809 och följderna för inlandet

En mycket kort historisk bakgrund visar att Lappmarken användes av kustbönderna endast som utmark för jakt och fiske. Samerna var under lång tid ensamma herrar på täppan, något som knappast ändrades av försöken att kristna och beskatta dem genom att bygga Lycksele kyrka och handelsplats. Varken Carl IX:s beslut 1607 att göra Lycksele till handelsplats eller Lappmarksplakatet av 1673 med skattebefrielse för nybyggare gav någon nämnvärd inflyttning. Mest var det finnar som antog erbjudandet, i exempelvis Örträsk och Gafsele på 1600-talet.

Runt 1750 ökade ändå antalet nybyggen något runt Lycksele och Bastuträsk (Gunnarn). Sistnämnda ställe fick sitt första nybygge 1744. Ja, ända vid Luspen vid sjön Storumans nedre ända kunde Erik Johanson från Kroksjö i Umeå socken starta ett nybygge 1751. Hans son, soldaten Johan Eriksson Stolts, flyttade 1768 från Kroksjö till Stensele där ett nybygge insynades 1775.

I början av 1800-talet fanns i övriga Stensele socken nybyggen på endast ett tjugotal ställen, exempelvis Pauträsk 1763, Barsele 1770, Långvattnet 1786, Skarvsjö 1788, Ullisjaur 1791, Kyrkberg, 1800 och Kaskelougt 1804.

Under och efter kriget 1809

Svenska myndigheters möjligheter att korrekt registrera händelser och folkförflyttningar under och efter kriget var säkerligen begränsade. Vad som skedde i inlandet i sin helhet bör väl ändå i någon mån kunna studeras i Länsstyrelsens arkiv.

För att korrekt studera folkomflyttningarna med mera i inlandet under och efter krigshändelserna är det också nödvändigt att studera kyrkböckerna och handlingar i Landsarkivet i Härnösand. De i kustlandet som flydde kriget och drog inåt landet för att undgå ockupationen av huvudorten Umeå, den svenska förlusten, förödelserna i kustlandet, fattigdomen och svälten var ofta enskilda människor som kanske mest blev tjänstefolk hos nybyggarna eller bara lösdrivare som kanske inte ens blev registrerade. Några säkra siffror för detta har ännu inte forskats fram.

Många tog ändå möjligheten att försöka skapa sig nya boplatser inåt landet. Redan en ytlig genomgång av bosättningarna uppefter Umeälven under och efter krigsåret ger en ganska tydlig indikation om att krigshändelserna måste ha varit starka drivkrafter för nybyggarnas och fattigfolkets flyttning inåt landet.

Förflyttningarna till Lycksele lappmark under denna tid kan studeras i det material som utgavs i samband med Lyckseles 400-årsjubileum. Vad gäller speciellt Stensele socken finns mängder av uppgifter i Ossian Egerbladhs sammanställning *STENSELE 1741–1860, De 20 äldsta byarna*.

Gratianbygden

För att här begränsa denna lilla granskning till att bara gälla läget för Gratianbygden – från sjön Storumans sydöstra ända upp till sjön Gardiken – kan konstateras, att här skedde en tydlig folkökning efter kriget 1809.

Man kan förmoda, om än inte exakt bevisa, att många människor i kustlandet både under och genast efter kriget började söka sig inåt landet för att finna boplatser. Det är osäkert hur många som kom till våra trakter, som pigor och drängar eller som lösdrevare på vinst och förlust. Många exempel finns dock där människor i långa tider blev boende i kojor och jordkulor.

Vad gäller insyningar kan man inte finna att någon insyning skedde i Gratianbygden genast efter kriget. Först 1812 blev startår för Umenäs (Natanael Andersson f. 1780). "Nybyggesspekulanten" Abraham Pehrsson (1786–1858) lät 1815 insyna Ankarsund. Denne Abraham Pehrsson blev berömd för att vara en mycket ivrig kolonisationsman. I hans namn upptogs förutom Ankarsund också Björkkulla 1821 (som senare skulle byta namn till Slussfors), Slussfors, Rönnbäck och Ängesdahl 1924, Fjällsjö 1834 och en rad andra platser i Tärnaområdet.

År 1819 kom den berömda "Gratianfamiljen" (se nedan) – det var i själva verket två familjer – från Degerfors och tog över Natanael Anderssons sju år gamla ställe Umenäs som sedermera delades i två hemman. Därefter insynades en rad andra nybyggen i Gratianbygden.

Personöden

En fokusering på personöden inför minnesåret är givetvis mycket intressant och helt passande för vår Hembygdsförening Gratian, som 1961 startades som en släktförening med utgångspunkt från den så kallade Gratian-familjen. Hembygdsföreningens tidning *Gratian* utkom med sitt första nummer samma år och utges fortfarande.

Gratianfamiljen bestod av Sara (Gratjamor) Jonsdotter (1776–1858) från Botsmark och Jonas Andersson (f.1875) från Ånäset, Degerfors, som med sex delvis vuxna barn 1819 kom till Umenäs och Gratianbygden. Samtidigt kom Gratjamors äldre syster Margareta (1773–1861) från Botsmark och hennes man, soldaten Anders Ersson Lidström (1760–1826), till Umenäs. De hade fyra barn.

Familjen fick stor betydelse för tillkomsten av en rad byar inom Gratianbygden. Äldste sonen Jonas (f. 1801) grundade

nybygget Harrvik 1826. Andre sonen Anders (f. 1805) tog över Slussfors från Abraham Pehrsson 1828 och tredje sonen Israel (f. 1806) flyttade till Skansnäs. Döttrarna blev gifta med nybyggarsöner i angränsande byar.

Släktföreningen Gratian har sedan gradvis vidgats till en verkligt övergripande och mångsidig hembygdsförening. Dess område sträcker sig från sjön Storumans övre del i öster till början av sjön Gardiken i väster och från Grannäs i söder till Abborrberg/Danasjö i norr.

I Hembygdsföreningens främsta projekt, Bygdemuseet Gratian i Umnäs, har sedan starten gradvis samlats en rik skatt av minnesföremål och data från gamla tider, särskilt betoning har skett just på "personöden" i form av berättelser, foton och traditioner som speglar de personer som levat i bygden ända från den tid som följde på krigsåret 1809.

Krönikespel

Sedan kan här noteras att på 1950-talet skrevs först ett kortfattat "krönikespel" av folkskollärare Sten i Umnäs om Gratianfamiljen. Tankarna från detta skådespel fördes senare vidare och utvidgades genom "Krönikespelet om Gratianfamiljen" och två andra uppföljande krönikespel om nybyggjarlivet i Harrvik och Slussfors som undertecknad skrev under 1960-talet. Krönikespelen uppfördes många gånger på olika platser i hembygden, i den teaterbyggnad i Slussfors som nu beklagligtvis rivits men också i Umeå och i Stockholm.

Dessa krönikespel kan givetvis inte alls ses som en exakt historisk redogörelse utan ger en romantiserad och litterär text baserad på de fakta och historier vi känner till från denna tid.

Som ett exempel av intresse kan nämnas att i första akten nybyggaren Natanael Andersson i Umenäs av samén Sjul beskrivs som en från kriget "förrymd knekt". I pjäsen får Natanael bekräfta att han varit soldat i kriget och att han flytt från hemskheterna i kustlandet.

LARS LÖNNBACK

Så skyddar vi kulturarvet

För att intensifiera det skadeförebyggande arbetet har avsatts 500 000 kr för 2009 till att ekonomiskt stödja föreningarna att investera i olika förebyggande insatser. Föreningen kan få bidrag med upp till 50% av investeringskostnaden med maximalt 2 000 kr. Föreningen väljer själva vilken skadeförebyggande insats man har mest behov av. Utbetalning av bidraget sker mot insänt kvitto på vidtagen åtgärd. Först till kvarn...

Bidragsberättigande insatser

- Anskaffning av brandsläckningsutrustning
- Utförd eltest genom EIO. För säkerhetsrabatt skall påpekanden åtgärdats
- Installation av godkända lås i skyddsklass 1
- Utförd fuktbesiktning genom Anticimex
- Utökat bidrag till galler, brand-, inbrotts- eller vattenlarm. Dessa åtgärder berättigar sedan tidigare till ett investeringsbidrag på 20% av investeringskostnaden men maximalt med 5 000 kr per åtgärd. Kampanjen ger möjlighet till utökat bidrag med ytterligare 2 000 kr
- Installation av golvbrunnsinsats för att förhindra översvämning genom baktryck i avloppsrören
- Eget förslag efter godkännande av försäkringskansliet. Exempelvis: gnistskydd, vägbom, provtryckning av skorsten med mera

Dessutom lämnas säkerhetsrabatt på försäkringspremien på en rad skadeförebyggande åtgärder.

Hembygdsförsäkringen, Box 25, 432 03 TRÄSLÖVSLÄGE
<hembygdsforsakringen@hembygd.se> 0200-22 00 55

Rättelse I

I Mikael Vallströms artikel "Vilhelminas återuppväckta framtid", *Västerbotten* (2008:3), har Tryckfelsniss varit framme i det att Martin Lauritz namn felaktigt förkortats i brödtexten. Det borde ha stått M. Lauritz och inget annat. Dessutom skall det stå Petrus Holmgren i bildtexten på sidan 66.

Redaktionen tackar Bo Johansson i Vilhelmina för ett vänligt påpekande.

Förtydligande

Ett förtydligande är på sin plats med anledning av den utrymmesbrist som uppstod i föregående nummer av *Västerbotten* (2008:4). Under rubriken "Nära notiser" publicerades Siv Rehns artikel "Bland Baggböle sågverks mäktiga män". Tyvärr fanns inte plats för den faktaruta och källförteckning som författaren hade i sin originaltext.

I den ursprungliga texten framgick det att författaren Gunnar Balgård i sin artikel "I en obetydlig ådalsbefattning", *Västerbotten* (1980), bidragit med en ingående och spännande beskrivning av inspektör Svedmarks liv och arbete i Lycksele. Vidare finner man i Rehns litteraturlista ytterligare två arbeten av Balgård (1989 och 1998) som givit underlag för hennes artikel.

Utelämnandet av källhänvisningar har tyvärr kunnat ge läsarna en otydlig bild av de arbeten som såväl Balgård som Rehn bidragit med, vilket jag beklagar.

OLA KELLGREN

Rättelse II

I föregående nummer som behandlade teaterlivet i Västerbotten presenterades alla nu verkande teaterföreningar i länet. Där saknades dock Holmsund-Obbola, en livaktig förening med ett tiotal arrangemang per år och som 2007 firade sitt 20-års jubileum. Den 1 mars i år gavs Västerbottensteaterns "1809 i kärlek och krig" med Greger Ottosson.

I nästa nummer

I år firas bland mycket annat att Västerbottens läns hemslöjdsförening fyller 100 år. Det uppmärksammas på Västerbottens museum där utställningen "Självklart! Västerbottens hemslöjdsförening 100 år" invigs på nationaldagen 6 juni. Hembygdsförbundet vill förstås uppmärksamma jubilarerna på sitt sätt och ägnar försommarnumret åt västerbottniska klädtraditioner, i går, i dag och i morgon. Framgångsrika designers med rötter i Västerbotten är Sandra Backlund, Helena Hörstedt och Jonny Johansson som just nu erövrar världen. I Tärnaby väcker Ann-Sofi Fjällström och Sara Svonni allt mer uppmärksamhet med sina samiskt inspirerade klädkollektioner.

"Kläder, mode och textildesign" utkommer i början av juni.

Ann-Sofi Fjällströms klänning på modemässan i Stockholm 2004.
Sydsamiskinspirerat barmkläde sytt av sälskinn.

Norrbotteningen Gunnar Forsell (1904–1985) har beskrivits som "amatörfotograf" men faktum är att han var den förste att 1968 belönas med Riksförbundets Svensk

Fotografis högsta utmärkelse guldplaketten och han vann även internationell uppmärksamhet för sina bilder. Forsell ägnade sig åt de flesta fotografiska genrer, till exempel montage och samkopieringar. Hans bildsamling förvärvades av museet för några år sedan och just nu kan man se ett urval av hans bilder på "Fotoväggen".

OMSLAGETS FRAMSIDA

Från uppsättningen av Sveaborg i Umeå 2008. I rollen som Cronstedt ses Daniel Rudstedt och som Beata Sofia Wrangel Frida Sandberg.
Foto Andreas Nilsson.

OMSLAGETS BAKSIDA

Generalmajor Wachtmeister var befälhavare för kustarmén.
I bakgrunden herrgården vid järnbruket i Sävar.
Teckning Folke Bagger.

Redigeras vid Västerbottens museum
i samarbete med Skellefteå museum.

Chefredaktör & ansvarig utgivare

Ola Kellgren, 090-17 18 02

Grafisk form

Kikki Lundberg

Prenumeration och distribution

Receptionen, 090-17 18 01 och

Lena Bertilsson, 090-17 18 05

Telefax 090-77 90 00

Redaktionens adress

Tidskriften Västerbotten

Västerbottens museum

Box 3183, 903 04 Umeå

Telefon 090-17 18 00

Telefax 090-77 90 00

E-post: ola.kellgren@vbm.se

www.vbm.se

Rekvisioner och prenumeration

Västerbottens läns hembygdsförbund

Postgiro 6 26 22-6.

Tryck

Wallin & Dalholm boktryckeri AB, Lund 2009.

Tryckeriet är miljöcertifierat enligt ISO 14001.

Prenumeration

Årets nummer 250:–

Årets nummer i en bok 265:–

Årets nummer och bok 350:–

*Medlemmar i en västerbottensk hembygdsförening,
ansluten till Västerbottens läns hembygdsförbund,
får 20% rabatt på prenumerationen.*

ISSN 0346-4938

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.

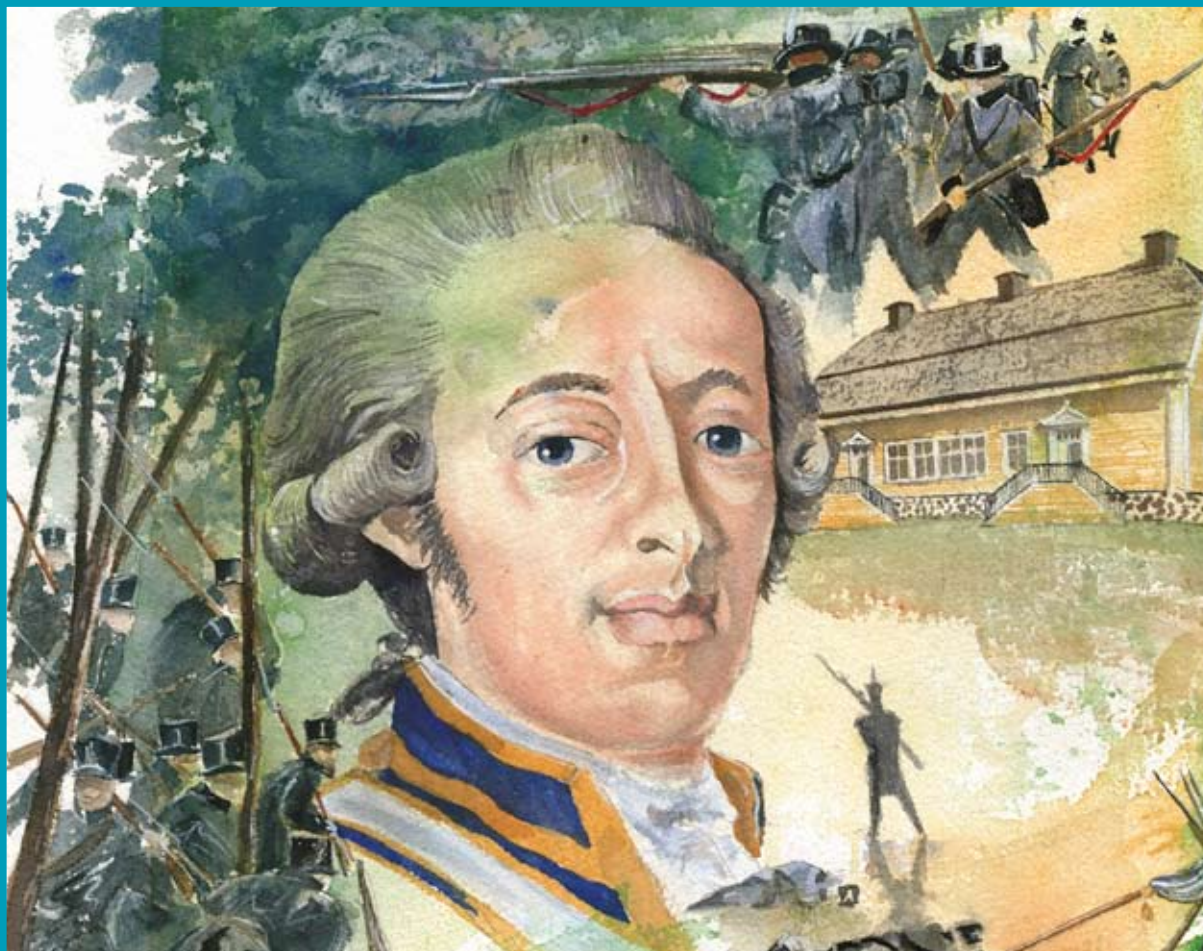
Lösnummerpris 75:–

Sejlen för svenska kulturtidskrifter
tidskrift.nu

västerbotten ●

Tidskriften produceras av Västerbottens museum
för Västerbottens läns hembygdsförbund

Pris: 75:–